

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

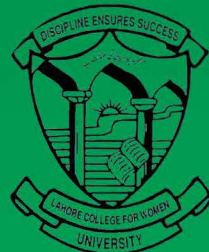
پارکھ

چھماہی

لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 3

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2017

ISSN: 2518-5039

سرپرست اعلیٰ: پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی (وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
مدیر: ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر: ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر: ڈاکٹر عائشہ رحمان
اسٹنٹ مدیر: ڈاکٹر حنا خان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق: پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر: صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت: ایڈیٹوریل بورڈ:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ)،
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تسنیم، پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال،
ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر محمد منیر (سرگودھا)، سونیا اللہ رکھا، مریم سرفراز
ڈاکٹر جسوند سنگھ (پرووائس چانسلر پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (ڈائریکٹر لسانیات
پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ (امر تسر) ریٹائرڈ، پروفیسر ڈاکٹر حبیب کور (پیالہ)
ایڈوائزر: ایڈوائزر بورڈ:

ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن
پروفیسر ڈاکٹر شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر حمید محسن (فیصل آباد)، ڈاکٹر فخرہ اعجاز،
ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر صغریٰ صدق (ڈائریکٹر پلاک) پروین ملک (پنجابی ادبی بورڈ)،
پروفیسر ڈاکٹر ناشر نقوی (پیالہ)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئرمین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
کینیڈا)، کنول جیت کور (کینیڈا)
شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دا متفق ہونا ضروری نہیں۔

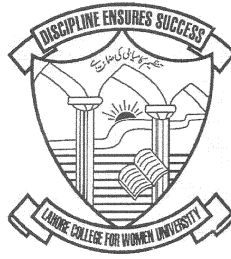
پارکھ

شماره نمبر 1

جنوری۔ جون 2017ء

جلد 2

مسلسل شماره نمبر 3

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2017ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسی تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوبدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہوور سارے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ- شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جدوں دا نبی جی دا چھڈیا اے پلہ
تدوں دا کفر ولوں ہويا اے حلہ
عجب سامراجاں دی یلغار ہوئی
اساں ڈکنا ایس یلغار نوں اے
مکانا نبی جی خافشار نوں اے

(ڈاکٹر شہباز ملک)

”پنجاب تے پنجاب واسیاں دے ناں
جہاں تے ہر پنجابی نوں مان اے“

فہرست

13	مدیر	اداریہ	☆
		شاہ کھی مقالے	
15	ڈاکٹر ناصر رانا	سائیں لوک دی شاعری	1
29	ڈاکٹر ریاض شاہد	خیر دین اک اسلامی شاعر	2
37	ڈاکٹر نگہت خورشید نارو	پنجابی تھیٹر دے مہاڑ	3
49	ڈاکٹر صفیہ ایوب	پنجابی کول لیکھ	4
63	ڈاکٹر محمد منیر گجر	ہیہ وارث شاہ وچ ناکھی رنگ	5
73	ڈاکٹر طاہرہ مغل، ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، صائمہ بتول	قصہ، ریت روایت تے کلاسیکل قصہ	6
91	سید اخلاق حسین	پریم کہانی از باوا بدھ سنگھ	7
		گورکھی مقالہ	
05	ڈاکٹر کلجیت سنگھ	ਪੰਜੱਬੀ ਸਭਿਓਿਚੱਰ ਚੱ ਦਰਖਣ: ਲੋਕ ਗੀਤ	1

اداریہ

قارئین کرام!

شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دا تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ مکمل جوش جذبے تے آب تاب نال ترقی دیاں منزللاں ول پیر پٹ رہیا اے۔ ایس مجلے نوں آزمائشی طور تے ہائر ایجوکیشن کمیشن ولوں منظوری وی مل گئی اے۔ مجلے وچ چھپت لئی موصول ہون والے تحقیقی مقالے، ایڈیٹر تے ایڈیٹریل بورڈ دی منظوری توں بعد دو ماہر پارکھاں اک پاکستان تے دو جیرون ملک کولوں جانچ پڑتال تے (Blind Review) مگروں پارکھ جرنل دا حصہ بنائے جان دے نیں۔ تاں جے مجلے دا معیار قائم رہوے تے معیاری پنجابی کھوج دیاں لنیاں اسردیاں رہن۔ پنجابی زبان تے ادب دے بین الاقوامی معیار تے عالمی سطح تے رلت خاطر پنجابی شاہ مکھی لکھتی ڈھنگ تے گور مکھی لکھتی ڈھنگ ہر دونوں مجلے وچ تھان دتی جا رہی اے۔ ایسے پاروں مجلے دیاں چھپتاں نو دو حصیاں پہلا شاہ مکھی تے دو جا گور مکھی وچ ونڈیا گیا اے۔ مجلے وچ شامل سب توں پہلا شاہ مکھی مقالہ پرنسپل شرفیور شریف ڈگری کالج ڈاکٹر محمد ناصر رانا ہوراں دا اے جس وچ اوہناں دنیا توں اوہلے شاعر ”سائیں لوک“ نوں منظر عام تے لیاؤندا اے۔ اوہناں نہ صرف پارکھ راہیں ”سائیں لوک دی شاعری“ دے عنوان پٹھ سائیں ہوراں دے غیر مطبوعہ کلام نوں لوکائی سامنے پیش کیتا اے سگوں اوہناں دی شاعری دے مہاڑ وی دے جیہڑا پنجابی زبان تے ادب وچ نگھر وادھا اے۔ دو جا مقالہ جیہڑا پارکھ دی زینت بن کے مجلے نوں شدگار رہیا اے اوہ ڈاکٹر ریاض شاہد ہوراں دا دینی ادب بارے لکھیا گیا تحقیقی مقالہ ”خیر دین اک اسلامی شاعر“ اے جس وچ اوہناں حوالیاں نال ثابت کیتا اے کہ خیر دین ہوراں دی شاعری مکمل طور تے اسلامی نظریاں، سوچ تے خیالاں نال پُرچی ہوئی اے۔ ”پنجابی تھیٹر دے مہاڑ“ ڈاکٹر گلہت خورشید دا لکھیا مقالہ اے۔ جہدے راہیں اوہناں تھیٹر تے تھیٹر دے پنجابی ادب وچ حصے نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال الکیا اے۔ ”پنجابی کول لیکھ“ ڈاکٹر صفیہ ایوب دا اک نویکلا کم اے جہدے راہیں اوہناں کول لیکھ (انشائیے) دی ٹورتے موجودہ عہد وچ پنجابی ادب وچ ایس صنف دا مقام متھیا اے۔ چونکہ پارکھ وچ سارے پنجاب ولوں نیوندر پایا جاؤندا اے ایس پاروں ”ہیر وارث شاہ وچ نانکی رنگ“ دے سرنا نوں پٹھ مقالہ صدر شعبہ پنجابی ڈاکٹر منیر گجر یونیورسٹی آف سرگودھا ولوں شامل کیتا گیا اے۔

جیہڑا کلاسیکی ادب دی کھوج دا ڈھیر سوہنا نمونہ اے۔ ”قصہ، ریت روایت تے پنجابی کلاسیکل قصہ“ مسز صائمہ بتول، پی ایچ ڈی ریسرچ سکالریکچرار شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور، کنٹرولر امتحانات ڈاکٹر طاہرہ عزیز مغل تے راقمہ دامشتر کہ تحقیقی جتن اے۔ جہدے وچ قصے دی روایت نوں اگھیر یا گیا اے۔ مجلے دے شاہ کھی انگ دا آخری مقالہ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی ”شعبہ پاکستانی زبانیں“ دے پی ایچ ڈی ریسرچ سکالرسید اخلاق حسین دا اے جہدے وچ اوہناں پنجابی تذکرہ پریم کہانی از باوبدھ سنگھ دا تحقیقی تے تنقیدی ویروا ڈھیر گورھی ڈونگھیائی نال پیش کیتا اے۔ گورکھی حصے دا واحد مقالہ کینیڈا وسدے پروفیسر ڈاکٹر کلجیت سنگھ ہوراں ”پنجابی سھیا چار دادرین: لوک گیت“ دے سرنا نوں بیٹھ گھلیا اے۔ ڈاکٹر کلجیت سنگھ نے ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال لوک گیتاں نوں ویسی پکھوں اگھیر یا اے۔

اٹھ مقالیاں دے اوڈا ڈھکھوج ڈھنگاں نال پرچیا پنجاب دا ترجمان مجلہ پنجابی کھوجکاراں دی نذراے جہدی چاہ دن بدن پنجابیاں دے دلاں وچ گھر کر رہی اے۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP15-28

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر ناصر رانا

سائیں لوک دی شاعری

Abstract

Saain Lok was born in 1933 and cherished his eight children with lifetime hardwork and effort. His poetry was inspired by his elder brother Allah Bakhsh and he left mature content on his death in 2014. "Cho-barga" is the most used genre in his poetry. Hanif Zareef and Anwar Naqshbandi were his mentee who got popularity, among them Hanif Zareef is comic poet. A "Chitthi" to this apprentice is also included in his attribution. The element of advise is abundant in his phrases and mystical thoughts are also found sometimes.

سائیں لوک دادستاویزی ناں محمد اسماعیل اے۔ اوہ 1933ء وچ اک کشمیری گھرانے وچ نیاز علی دے گھر گلی نمبر 7 ہرچن پورہ، فیصل آباد (اودوں لائل پور) وچ جمے۔ (1) اوہناں دے دادا عبداللہ کشمیر توں ہجرت کر کے گوجراں والا آئے اوہوں نیاز علی لائل پور اپڑے جہاں دے ست پترتے اک دھی ہوئی۔ محمد اسماعیل اپنے

☆ پرنسپل گورنمنٹ کالج شیخوپورہ

بھراواں عنایت علی، محمد دین، نورتوں نکتے سن۔ اوہناں دی دنیاوی تعلیم واجبی سی جد کہ حافظ محمد ایوب تے مولوی محمد مسلم کولوں قرآن پڑھیا۔

”20 سال دی عمر وچ اوہناں لائل پور کاٹن ملز وچ کاری گردی
حیثیت نال عملی حیاتی شروع کیتی تے بعد وچ ویلے کویلے ونون
فیکٹریاں تے ملاں وچ کم کردے رہے۔“ (2)

پاکستان بنن ویلے اوہناں دی عمر 14 ورھے سی۔ اوہناں دے وڈے بھرا اللہ بخش شعری ذوق
رکھدے سن۔ اوہناں توں تحریک لے کے ایہناں شاعری شروع کیتی نال ای مشاعریاں وچ جانا شروع کیتا۔
اوہناں دے ہم عصر شاعراں وچ بے کس بٹالوی، امین برق، حافظ
محمد حسین، صدف جالندھری، محمد رفیق ساقی، طالب جالندھری
تے عبدالستار نیازی شامل نیں۔“ (3)

اوہناں اپنے لئی سائیں لوک دا قلمی ناں پسند کیتا تے شاعری وچ کسے تھاس ”سائیں“، کسے جگہ ”سائیاں“،
کے ”سائیں لوک“ تے کدھرے حرف ندا لاکے ”سائیں لوکا“ وی ورتیاے:
”اوہناں دے شاگرداں وچوں حنیف ظریف تے انور نقش بندی
نے شہرت پائی۔ حنیف ظریف مزاحیہ شاعر سن تے اوہ وی ہتھلی
لکھت دے ہوند وچ آؤن ویلے تیک فوت ہو چکے نیں۔“ (4)

1952ء وچ اوہناں دا ویاہ تلونڈی، چک نمبر 108 ج ب ضلع فیصل آباد وچ ہويا۔ 1960ء دے
نیڑے اوہ شہروں استھ آگئے تے فیر ساری حیاتی ایسے پنڈ وچ لنگھائی۔ اوہناں دے چار پتر تے چار ای
دھیاں نیں۔ اسی دی دہائی وچ اوہناں دے پتراک اک کر کے فیصل آباد شہر جا کے آباد ہون لگ پئے۔ پراہیناں
ساری حیاتی تلونڈی وچ ای گزارى۔ اوہ 6 ستمبر 2014ء نوں 81 سال دی عمر وچ رب نون پیارے ہوئے تے
تلونڈی وچ ای دفن نیں۔ شاعر دے پتر یونس اسماعیل موجب:

”اوہ من موجی منکھ سن۔ پتراں نے اوہناں نوں تلوٹڈی توں فیصل

آباد اپنے نال جاوَسَن لئی بہت آکھیا۔ اوہ پتراں کول چلے ضرور

جاندے پر کجھ دن رہ کے تلوٹڈی پرت جاندے۔“ (5)

سائیں لوک اپنا کلام زبانی ای سناؤندے رہے، کاغذ اُتے محفوظ نہیں کیتا۔ خیر خواہواں دے گھڑی مڑی

آکھن اُتے جیہڑا، تھوڑا بہت کلام لکھ کے سانبھیا اوہواک جیبی سائز دی قلمی بیاض اوہناں دی یادگارے:

”اوس ڈائری دے 137 صفحے نیں۔“ (6)

اوہناں دی شاعری وچ صوفی تے فقیرانہ خیالاں دا رُحمان اے۔ انج چا پدا اے جو یں اوہ نصیحت

کردے نیں۔ بیاض وچ و نوون صفحاں وچ شاعری اے۔ شاعر نے آپ اپنے کلام نوں کسے تھاں عنوان نہیں

دتا۔ اک شعری ٹوٹے دے بعد معمولی وقفے نال، اوسے صفحے توں دو جا شروع ہو جاند اے۔ بیاض دا مُڈھ

ایہناں شعراں توں بچھدا اے:

انتہا ہو گئی حرف عشق اُتے ابتداء پیار دی بسم اللہ

جاری نوک زبان تے ہوئی فوراً صورت ویکھ کے یاردی بسم اللہ (7)

سائیں ہوراں اپنے کلام دا مُڈھ مسلمانی روایت موجب رب تعالیٰ دے نال توں کیتا کہ میرے رب

نال عشق دی انتہا ہو گئی میری چبھ تے بسم اللہ جاری ہو یا تے ایس عشق دا مُڈھ اوہدوں بجھا۔ رب سوہنے دی

قدرت ویکھ کے اوسدیاں کاری گریاں، وکھو وکھ صورتاں دے نقشاں ویکھن نال مینوں رب نال عشق ہو گیا اوس

ذات نال عشق ہو گیا جیہڑا ساری محبتاں دا مالک اے غفار رحمان کریم ساری مخلوق دا پالنہار عشق دی ابتداء تے انتہا

اوسے اک واحد ذات تائیں محدود اے۔ عبادتاں دے لائق اوہواک ذات اے۔ سائیں ہوراں عشق حقیقی نوں

بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ ایسے صفحے اُتے اک حمدیہ قطعہ اے:

بندہ میں نہ اوس دا رہیا بن کے، اوہ تے لکھ واری میرا رب بنیا

کیتا بُٹیاں دے عشق نے غرق ایسا، چوڑ کم میرا ہو یا سب بنیا

میری خطا، ابلیس توں گھٹ نہیں سی، گل وکھری اے میرا ڈھب بنیا

کلمہ سوہنے محمدؐ دا سائیں لوکا میری بخشش دا ہے سی سبب بنیا (8)

رب سوہنے دیاں صفیاں دے ذکر مگروں سائیں ہو راں عاجزانہ طور تے رب سوہنے اگے سر تسلیم خم کر دیاں اپنیاں ساریاں خطاواں نوں تسلیم کر کے رب دی وڈیائی نوں اُچیرا کیتا اے کہ رب ساری کائنات دا خالق تے مالک واحد اتا لاشریک اے اوہ جز تے اسیں گل آں اوسدیاں بے شمار نعمتاں عنائتاں دے باوجود میں اوس دا بندہ بن کے نہیں رہیا اوسدے حکماں دی پابندی کیتی پر اوہ ذات ایڈی رحیم اے کہ اوس کدی وی میرے توں کھ نہیں موڑیا میں اوسدے بنائے بندیاں دے عشق وچ ڈبارہیا پر فیروی اوس عظیم ذات میرے سارے وگڑے کم سنوار دتے۔ اوس ستار نے میرا پردہ ڈھکی رکھیا میرے تے مہر کیتی رکھی کیوں جے میں اوسدے محبوب آپ ﷺ دا اُمتی آں جس پاروں رب سوہنے میرے تے کرم کیتا۔ سائیں ہو راں عاجزی انکساری دی بے نظیر مثال ایس حمدیہ قطعے وچ بیان کیتی اے اوہناں انسان نوں رب سوہنے ول پریرن تے اوہدی عبادت کرن دا درس بڑے سچجے ڈھنگ نال دتا اے۔ اک نعتیہ قطعہ:

موسیٰ طور پہنچے، عیسیٰ دُور پہنچے، چوتھے فلک توں لنگھیا ودھ کوئی نہیں

سائیں لوک جتھے گیا کملی والا، پرے اوس مقام توں حد کوئی نہیں (9)

بیاض دے صفحہ 3 توں معراج دا بیان شروع ہو کے صفحہ 14 تیک مسلسل اے۔ ایہدے وچ چھ چھ مصرعیاں دے بند بنائے گئے نہیں جہناں وچ چار مصرعے آپس وچ ہم قافیہ جد کے اگلے دونوں مصرعے آپس وچ ہم قافیہ نہیں۔ ایہہ اصول پہلے بند وچ لاگو نہیں کیتا گیا۔ 27 بنداں دی ایہہ نظم خوب صورت لفظی مصوری اے۔ ایہد اپہلا بندانج اے:

فانی ایس جہان نوں آکھ کے جس دم رحلت آپ حضور فرمان لگے

اہل بیت اصحاب تے یار چارے، وکھ ہون سارے پریشان لگے

وکھ کوچ نبوتی قافلے دا، شور حضرت عشق مچان لگے

اودھر اک بُلایا تے کشش ایئی، ایدھر چار نہیں ہون قربان لگے (10)

ایس بیان دے پہلے چھ بنداں وچ حضور ﷺ دے وصال ویلے اوہناں دے دوستاں، صحابیاں دا آپ دے لاگے کٹھے ہون تے سرکار رسالت مآب ولوں دختر نبی سیدہ فاطمہؓ نوں بلائے جان داسیا گیا اے۔ دو جے بند توں پنجویں تیک شاعر نے آکھیا اے کہ نبیؐ نے جناب ابوذر غفاریؓ نوں اپنے کول ویکھ کے آکھیا کہ جیہڑا محمدؐ دا کلمہ پڑھ لوے اوہدا جنت وچ مکان بن جاندا اے۔ حضرت ابوذرؓ نے ایہہ فرمان سنیا تے مدینے وچ جا کے ہوکا دین لگے۔ اوہ اک اُچی تھاں کھلو تے اعلان کر رہے سن کہ حضرت عمر نے سنیا تے اوہناں نوں ڈانٹ کے بانہہ پھڑی تے حضور ﷺ کول لے آئے کیوں جے اوہ ایہہ گل سنن لئی تیار نہیں سن کہ نبی مکرم و محترم دا اخیر ویلا آ گیا اے۔ چھیویں بند دے اخیر تے دسیا گیا اے کہ وصال ویلے نبی علیہ التحیہ والتسلیم نے بظاہر اپنی دھی نوں مخاطب کر کے معراج دے واقعات بیان کیتے لیکن ایہدے توں اصل خطاب امت نوں سی۔ شاعر دی زبانی کجھ انج اے:

عمر خدمت دین وچ صرف کرنا باقی چار دن جہڑے حیات دے نیں

یاد سخن کر عمر دے دم آخر حضرت راز نوں کرن گنجان لگے

ظاہر بیٹی نوں آکھیا سائیں لوکا پیسن امت نوں اصل سمجھان لگے (11)

ایہتھوں اگے معراج دا واقعہ شروع ہوندا اے جہدے وچ کسے یہودی دے ایمان لیاؤن لئی اک مانوق

الفطرت واقعہ وی شامل اے۔ ایہہ نظم ستا بیویں بنداتے ایس طرح مکمل ہوندی اے کہ:

ہتھیں یار نوں یار نے وداع کیتا، طرف زمین رسول تیار ہوئے

گزرے سال اٹھاراں تے رات اوہو، اوہو ٹھنڈ پریم دی رڑکدی سی

پنچے درتے نبی جد سائیں لوکا، بستر گرم پایا، گنڈی کھڑکدی سی (12)

بیاض دے صفحہ 14 توں ای نور نامہ طرز دی اک نعت شروع ہوندی اے جتھے ایس بیانیہ نعت دا صرف

اکو شعر اے۔ ایہہ لکھت قصیدہ انگ وچ 24 شعراں اُتے اُسری ہوئی اے جہڑی صفحہ 17 دے اخیر اُتے جامکدی

اے۔ ایہد اٹھانج بھجدا اے:

خشک تے ویران پئی کھیتی ایس جگ دی سی

کھ وی نہ اگدا سی خلق تے پیار دا
تھاں تھاں تے لڑائی تے فساد شروع رکھدے سی
گل نہیں سی کوئی اک دوجے دی سہاردا (13)

ایس بیانیہ نعت وچ سائیں ہوراں آپ ﷺ دے دنیا وچ تشریف لیاون تے نبوت توں پہلاں
واپڑن والے حالات تے تاریخ دا ذکر کیتا اے آپ ﷺ دے آون توں پہلاں پوری دنیا وچ جنگل دا قانون لاگو
سی۔ ہر پاپے ظلمت، بے حیائی دے ھیرے چھائے سن۔ دنگے فساد، دھیاں نوں جھدیاں ساری ای زندہ درگور
کرنا، بیومرن باجھوں اولاد داما نوں نال نکاح، زنا، شراب وغیرہ عام سی۔ رواداری، سخاوت، ایثار ناں دی کوئی
شے نہیں سی۔ جناب نبی کریم دی ایس دُنیا وچ آمد دیاں برکتاں بیان کردے ایس کلام دے آخری دو شعراں نچ نیں:

شام ویلے خزاں ویکھی باغاں وچ مالیاں نے
صُح اُٹھ ویکھیا تے سماں سی بہار دا
برکتاں حضور دیاں حدوں ودھ سائیں لوک

بندہ ہے ناشکر جہڑا شکر نہیں گزاردا (14)

12 ربیع الاول حضرت عبدالمطلب دے پتر عبداللہ دے گھر پوری دنیا دا چانن آوسیا۔ ساری کائنات
دے ھیرے روشنیاں وچ بدل گئے خزاں دا موسم گیا تے بہار دی رُت آگئی آپ ﷺ دی برکت نال کئی صدیاں
دے بلدے آتش کدے بجھ گئے۔ آپ ﷺ دی آمد نال کائنات دا نقشہ تے نظام سواہرا ہو گیا۔ عزت احترام،
حیاتی لنگھان دا ضابطہ آپ ﷺ نے دیا آپ ﷺ نے دنیا وچ انسان دے آون دا مقصد دیا ایہہ رب دی مہر
اے کہ آپ ﷺ دنیا تے تشریف لیائے تے دنیا تے آخرت وچ کامیاب ہوون دی راہ دی۔ ایس توں اگے فیر
باراں شعراں دی اک لمی بجر دی نعت اے جہدے سارے مصرعے آپس وچ ہم قافیہ نیں۔ ایس نعت دا آخری
شعراں نچ اے:

ڈٹھا نوریاں نور حضور بن گئے ڈٹھا جدوں انسان انسان بن گئے

دس دخل کیہ کسے نوں سائیں لوکا جو یں کیہا، مولا مہربان بن گئے (15)

شاعر نے پوری بیاض وچ اک دو تھاواں توں اڈ، شعری ٹوٹیاں نوں سرناویں نہیں دتے۔ تھوڑے وقفے راہیں، مضمون یاں بحر بدل جان پاروں پتا لگدا اے کہ نوں بیان شروع ہو گیا اے۔ صفحہ اٹھاراں والی نعت توں مگروں ناصحانہ کلام شروع ہوندا اے جیہڑا وقفیاں وقفیاں نال صفحہ 24 تیک اے۔ صفحہ 18 اُتوں شروع ہون والے شعری ٹوٹے دے کل 22 مصرعے نیں جہڑے سارے آپس وچ ہم قافیہ نیں۔ ایہہ کلام صفحہ 18 توں 20 تیک چلدا اے۔ ایہہ اپہلا شعر اے:

پُہتے اتھرے نال نہ پیار پائیے جہڑا نال نہواریاں ہاردا رہے

لگی پریت نوں اُوچ تے نچ کئی اے، طعنے لکھ سنسار گزاردا رہے (16)

ایس توں اگلا شعری ٹوٹا صفحہ 20 توں 23 اک واقعہ اے جہدی بحر چوکھی رواں اے۔ ایہدے وچ شاعر نے بظاہر دسیا اے کہ میرے استاد نے مینوں بلا کے اپنا کوئی تصور، کوئی خواب سنایا۔ اصل وچ ایہہ 54 مصرعیاں یعنی 27 شعراں وچ حضرت امام حسینؑ دی عظمت دا بیان اے۔ قلمی نسخے وچ ایس توں اگے وی صفحہ 24-23 اُتے جناب حسینؑ بارے ای قلم چکيا گیا اے۔ ایہہ 16 مصرعے نیں جنہاں وچوں پہلے دو مصرعے کجھ اچ نہیں:

نشرتاں مثل الفاظ خونی درد منداں دے دلاں نوں چیر جانداں

جو جو نال حسین یزید کیتی، کیتے نہیں اوہ حرف تحریر جانداں (17)

ایس ٹکڑے دے آخری شعر وچ حسن تعلیل پائی جاندی اے:

ثابت غلط نہ ہوندى اے کسے حالت، سائیں لوک جو کبھی فقیر جانداں

حشر تیک نہ کدی آباد ہوندى جے نہ کر بلا وچ شبیر جانداں (18)

اگے صفحہ 24 توں 29 تیک 35 شعراں دی اک مثنوی طرز دی نظم اے جہدے وچ جہاد تے آزادی دیاں کوششاں نوں موضوع بنایا گیا اے۔ صفحہ 29 توں ای اگلی نظم شروع ہوندى اے جیہڑی 46 شعراں تے مشتمل اے تے صفحہ 35 تیک چلدى اے۔ ایسے صفحے توں اگلی نظم شروع ہو کے صفحہ 36 تیک اے۔ اگے 52 صفحہ تیک اگڑ کچھڑ ہور 10 نظماں نیں۔ شاعر نے اپنے کلام وچ خالص پنجابی رہ ریت دیاں علامتاں، مثالاں تے

استعارے ورتے ہیں۔ ایہناں دساں نظماں وچوں اک صفحہ 41 توں شروع ہوندی اے:

چڑھیا بحر تخیل دا مار ٹھاٹھاں

ہو کے موج تے موج اسوار آگئی (19)

دے مڈھ نال چڑھدی لگی جاندی اے تے صفحہ 43 تے جامگدی اے۔ ایہہ چار چار مصرعیاں دے

9 بنداں وچ ونڈی ہوئی اے۔ بیاض دے صفحہ 43 اُتے ایہدے اخیر لے بند جنہاں وچ شاعر دا زور بیان وی

دھیان جوگ اے تے مقامی محاورے دی شو بھامنگد اے:

ڈٹھا چمن پر کیف نظاریاں تھیں

پھلاں وچ ہر شاخ مصروف بیسی

گھنڈ کھولدا کلیاں دے پھرے بھنورا

ویکھ ڈیھواں نوں کولوں خار آگئی (20)

ہتھلی بیاض وچ چار مصرعیاں توں چھ مصرعیاں تیک دے 118 قطعے ہیں۔ گوہ نال ویکھیے تے سائیں لوک

داسارا کلام ای زور دار، جذبے تے تخیل نال بھر پور اے پر قطعیاں وچ اوہدا فلسفہ تے اسلوب چوکھا کھل کے سامنے آیا

اے۔ اوہناں دے شعری ٹوٹے اپنے جان دار نہیں کہ جی کر دا اے سارے ای حوالے لئی درج کر دتے جان۔ چونویں

قطعے وی درج کیتے جان تے ہر اک اپنے ول سینماں ماردا جا پدا اے:

ککش مثل مقناطیس ہمد ویکھی خوب تر بُتاں دی ذات اندر

لارے وصل عاشق مارن حسن والے، وحشی کر پاگل کائنات اندر

طلب آب حیات دی لب تشنہ، ڈگے دلہلی بحر ظلمات اندر

سائیاں بھل گئے علم تے عقل والے مکر چاننی عشق دی رات اندر (21)

ایس شعری ٹوٹی وچ سائیں ہوراں عشق دی ککش، حسن تے عشق دی تکرار، عشق دا پیالہ آب حیات

برابر تے عشق تے عقل وچکار تفریق دا ذکر بڑے نویکے ڈھنگ نال کیتا اے ایس دے نال نال لفظاں دی چون

تے قافیہ، ردیف، دی پابندی سلاہن جوگ اے۔

کتھے بیٹھ کے لکھے نی لیکھ ربا دھیاں لاڈ پلایاں لیکھاں ہاریاں دے
 کونجاں وانگ مسافری پائی پلے کھوہ کے وطن تے دیس دُلا ریاں دے
 بوہے مایاں توں ٹرنا روندیاں نے کاہدے سوہریاں مان ڈکھیا ریاں دے
 سساں جھڑکناتے آؤنا یاد ماواں پونجھے کون اتھرو وچاریاں دے
 چڑھدے عید دے چن اڈیک ویراں، بوہے رہن کھلے اکھاں باریاں دے

سائیں لوک خدادے باجھ کھڑا جھڑا دکھ وٹڈے پندڑاں بھاریاں دے (22)

ایس شعری ٹکرے وچ سائیں ہوراں آفاقی ہتھیتاں ول سینت ماری ای کہ ایہہ اٹل حقیقت اے کہ
 دھیاں دھن پرایا پیر پیغمبر ایہناں نوں گھر نہ سانجھ سکے ماں پیاں گھر دھیاں موجاں ماندیاں پر بے لیکھ بھیرے
 ہون تے لاڈاں نال پلایاں لکھاں وانگوں رُل جانداں نیں ماپے پرانے تے غیر اپنے ہو جان دے نیں جداک
 وار مایاں گھروں ٹرجاؤن تے کوئی دردی نہیں بندا کوئی لاڈ نہیں لڈاندا۔ رب ای اوہناں دارا کھاتے سہارا ہوندا
 اے۔ سائیں ہوراں ایس بند وچ کرب تے ڈکھ دی کیفیت نوں نویکلے تے سچ جے ڈھنگ نال انج بیانیہ کہ
 قاری دادل تے اکھاں بھر آندیاں نیں۔

لمیاں وانگ کھجور آساں ، عمر گزر گئی وہہندیاں ڈوکیاں نوں
 ٹُٹی مار سمندروں لعل لبھاں ، پیندے ہتھ نیں کوڈیاں کوکیاں نوں
 غرض نال نہ مٹھیاں کھاریاں دے ، کھوہ جانداں آؤندیاں بوکیاں نوں

سائیاں عشق اُتے اختیار مشکل ، لانی گرہ ہوا دے جھوکیاں نوں (23)

ایس شعری قطعے وچ عشق دی روداد تے عشق دیاں کیفیتاں نوں بیان دا جتن سائیں ہوراں نگھیاں
 مثالاں راہیں کیتا اے عاشقاں دیاں آساں اُمیداں دے پھل کدے نہیں مر جھاندے۔ عشق بے غرض ہوندا
 اے۔ عقل سمجھ، تدبیراں، منصوبے بے کار نیں۔ ایہہ قلبی روگ اچھا ناسور اے جس دا علاج کسے وید کول
 نہیں۔ جدید حالات تے ماحول دے بیان دی اک مثال اے:

نزله کھنگ بخار اے عام لوکاں ، تندرستیاں صرف طپیاں لئی نیں

جویں رشتوتاں نہیں صرف افسراں لئی، فاقے تنگ دستی غریباں لئی نہیں
 وعدے، جھوٹھ، تسلیاں عاشقاں لئی، ٹرو، شب قدر رقیباں لئی نہیں
 نکلا لہہ کمیٹی دا سائیں لوکا، مشروبات اعلیٰ خوش نصیباں لئی نہیں (24)

شاعر معاشرے دا ات حساس ہوندا اے۔ سائیں ہوراں وی اپنے آل دوالے دے حالات تے
 دکھاں نوں بڑے نیڑیوں محسوسیا تے اجیہاں کوچھاں نوں اُگھیر کے سماج نوں امن، شانتی، سکون، ترقی دیاں
 راہواں دکھائیاں نہیں۔ معاشرے دیاں اوہناں کالیاں بھئیڈاں نوں وی بے نقاب کیتا جیہڑیاں اپنے ای دیس
 تے اپنے ای بھائیاں دی گچی تے پیر رکھ کے مال دولت دی حرص حوس وچ سکون عیش دی حیاتی لنگھارہے
 نہیں۔ روایتی ہجر وصال دے موضوع دالوک سائیں ولوں پیش کیتا صرف اک ہور زاویہ:

حد کر کر انتظار والی جاندا جدوں میں رہیا سرکار دے گھر
 ماری جدوں آواز جواب ملیا: کسے گئے نہیں ناز بردار دے گھر
 نہیں سی میل منظور خدا جانے اسماں دوواں دا پروردگار دے گھر
 گزری عمروچ پھیریاں سائیں لوکا گھریا میرے، میں یار دے گھر (25)

شاعر کول سسی، یوسف زلیخا تے سوہنی دے قصیاں دے اثرات وی دسدے نیں۔ بیاض وچ شاعر نے
 دو تھاں سوہنی تے گھڑے نوں موضوع بنایا اے اک تھاں اوہناں دا آپو وچ مکالمہ وی کروایا اے۔ ایس تھاں اوہناں
 دا یوسف دے واقعے دی تلخ دی ورتوں والا اک چوہرگا اے:

یوسف سدیا مصر کنعان وچوں، سُن کے دل رنجور یعتوب آیا
 جانا عاشقاں درِ دلبراں تے، طالب تک نہیں کدی مطلوب آیا
 زور آردیاں سو دیاں ست ویاہاں، آیا موج وچ عشق تے خوب آیا
 سائیاں ونڈ شیرینیاں گھرتیرے، تیرا چل کے لمن محبوب آیا (26)

ایس چوہرگے وچ ”یوسف زلیخا“ دے قصے دی تلخ دتی گئی اے جس توں سائیں ہوراں دے مطالعے
 دی وسعت دا ثبوت ملدا اے جدوں حضرت یوسف نے مصر وچ اپنے بھرانواں دامال ڈک کے اوہناں اگے اپنے

پیونوں کنعان توں لیان دی شرط رکھی تے اوہ سارے حضرت یعقوب علیہ السلام نوں اوہناں دے پتر یوسف علیہ السلام نال ملان لے آئے۔ سائیں ہوریں دسدے نیں جے عشق سچا ہووے طلب بے غرض ہووے تے محبوب دا وصل ضرور نصیب ہوندا اے۔

کھرڑے دے 97 ویں پنے اُتے شاعر دے اک معروف شاگرد محمد حنیف ظریف دے ناں اک چٹھی اے۔ ایہہ چٹھی روایتی مضمون رکھدی اے پر اپنے سلکھنے بیان ڈھنگ پاروں شاعر نے ایہنوں دھیان جوگ کر دتا اے۔ چھ شعراں دی ایس چٹھی دا مضمون کجھ انج اے:

میں بے علم کیہ دیاں القاب تینوں ، میرے سوہنیا یار مولیا اوئے
ساڈی کاغذی برج پرواز نیویں ، اُچا اڈ توں اُڈن کھٹولیا اوئے
دفتر اسماں شکایتاں شکویاں دا ، ایویں نہیں پیاریا کھولیا اوئے

ساڈے خطاں دی سخت تحریر خبرے ، تاہیں دئیں جواب نہ پوٹیا اوئے (27)

ایس چٹھی وچ سائیں ہوراں اپنے شاگرد محمد حنیف ظریف نال اک پاسے اپنی بے پناہ محبت دا اظہار کیتا اے دو جے پاسے اپنی ناراضگی دا کارن وی بیانیا کہ اوس آپ دے خطاں دا جواب نہ دتا جس پاروں سائیں ہوراں نوں دلی رنج اپڑیا۔ ردیف، قافیے دے نال نال قلبی واردات لئی لفظاں دی چون جویں سوہنیا یار محولیا، اڈن کھٹولیا، شکایتاں دا دفتر وغیرہ دھیان جوگ سن۔ کسے کسے تھان غزل دا انگ وی دکھالی دیندا اے۔ اچھے رنگ دیاں دو مثالاں پیش نیں:

اکھیاں لائیاں راس نہ آئیاں
بن کے لکیاں روگ جدائیاں
کون کسے دا درد پچھانے
پیڑاں ونڈدا کون پرائیاں
دل کملے نوں کیہ سمجھاواں
عقلاں ہوشاں عشق بھلائیاں (28)

صفحہ 137 اُتے دست یاب بیاض دا آخری قطعہ اِنج اے:

بڑھے ہو گئے آں، عقل جواب دے گئی اے

چنگے ماڑے دا لگدا پتا کوئی نہیں (29)

ایسے بھروسے رچے شاعر دے کلام دیاں ونکیاں ودھدیاں جا رہیاں نیں۔ بھاری سائیں لوک دی اک اک لکھت ایس جوگ اے کہ منظر عام رکھی جائے پر فیروی پورا کلام حوالے دے طور تے نہیں رکھیا جاسکدا۔ اخیر وچ اوہناں دے ہاں کافی دارنگ اگھڑواں اے۔ ایس کافی وچ ادہ شاہ حسین تے اوہناں دے پیروکاراں دے رنگ وچ رنگے دسدے نیں:

نی ماں..... میں کچھ وی نہ منگدی ہور	میں کچھ وی نہ منگدی ہور
میںوں جوگی دے نال ٹور	وسدار ہے تیرا دیس گراں
سیک، جردا سہہ نہیں سکدی	بن جوگی میں رہ نہیں سکدی
نی ماں..... میںوں جوگی دے نال ٹور (30)	عشق ہو یا منہ زور

حوالے

- 1- یونس اسماعیل، بیٹا سائیں لوک، P/155، گلی-4، منغل پورہ-1، شیخو پورہ روڈ، فیصل آباد یکم اکتوبر 2016ء
- 2- محمود غزنوی، ڈاکٹر، چک 108 ج ب (تلوٹڈی)، ضلع فیصل آباد، 28 نومبر 2016ء
- 3- اعجاز احمد، اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ کالج، جڑاں والا ضلع فیصل آباد 22 نومبر 2016ء
- 4- ادہی
- 5- یونس اسماعیل، بیٹا سائیں لوک، 2 دسمبر 2016ء

- 6 قلمی بیاض سائیں لوک، مملوکہ یونس اسماعیل، بیٹا سائیں لوک
- 7 نقل قلمی بیاض سائیں لوک، مملوکہ ڈاکٹر ناصرانا، ص 1
- 8 اوہی
- 9 اوہی، ص 2
- 10 اوہی، ص 5
- 11 اوہی، ص 14
- 12 اوہی، ص 14-15
- 13 اوہی، ص 17
- 14 اوہی، ص 18
- 15 اوہی، ص 18
- 16 اوہی، ص 23
- 17 اوہی، ص 24
- 18 اوہی، ص 41
- 19 اوہی، ص 43
- 20 اوہی، ص 75
- 21 اوہی، ص 78
- 22 اوہی، ص 82
- 23 اوہی، ص 59
- 24 اوہی، ص 54
- 25 اوہی، ص 81
- 26 اوہی، ص 97

اوہی، ص 69 -27

اوہی، ص 132 -28

اوہی، ص 137 -29

اوہی، ص 103 -30

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP29-36

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 3

☆ ڈاکٹر ریاض شاہد

خیر دین اک اسلامی شاعر**Abstract**

Khair Din is an outstanding Punjabi poet of Islamic thought, who has used poetry as a medium to present incidents of Shrah. He belonged to an agricultural family and spent his life in different parts of Indian sub-continent. He enjoyed the last days of his life in a village named Chak 624 G.B in Jaranwala. His poetry is rich in the elements of Islam and religious thought.

ویہویں صدی دے شروع وچ برصغیر تے انگریزاں دی عملداری سی، انگریزاں دے آون دے نال پنجاب دے وسنیکاں وچ وی نویں دور دی جاگرتی تے اپنے حق حقوق تے تشخص دی بحالی واسطے ڈھیر تڑپ ودھ چکی سی۔ مسلمان لکھاریاں وچ اپنیاں ملتی قدریں دے ودھا واسطے بڑا اچیرا جذبہ موجود سی۔ ایس سلسلے وچ ہزاراں دی کتتری وچ اسلامی کتاباں لکھیاں گئیاں جنہاں وچوں حالے وی بہت ساریاں کتاباں اجیاں نیں جیہڑیاں لوکاں دیاں ذاتی لائبریریاں، پیراں فقیراں دیاں درگا ہواں تے گدی نشیناں کول دیکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ایہہ کتاباں اللہ تعالیٰ دی صفت ثناء تے اُمت دے والی حضور پُر نور دی سیرت تے کردار دے کئی اک پکھاں دا احاطہ

کردیاں دسدیاں نیں۔ اجہی اسلامی فکر تے سوچ رکھن والے اک شاعر خیر دین داناں وی آدر جوگ اے۔ خیر دین 1875ء دے نیڑے تیرے اکبر علی دے گھر پنڈ مومج گڑھ تھانہ ڈب والی تحصیل سرسہ ضلع حصار (بھارت) وچ جے۔ ایہہ سارا پنڈ مسلماناں داسی، پرتھوڑے جیسے گھر غیر مسلماناں دے وی سن:

”خیر دین نے مڈھلی تعلیم آپنے پنڈ دے مدرسے وچ حاصل کیتی۔

بعد وچ دوسرے مقامات تے جا کے علمی درس گاہ وچوں علم دی تربیہ

بجھائی“۔ (1)

خیر دین اُردو، عربی تے فارسی زبانناں دے ماہرن۔ ساری حیاتی دکھ دکھ علاقیاں دی سیاحت کیتی نال نال کوئی نہ کوئی کم دھندہ وی جاری رکھیا پر آپ دا زیادہ تعلق واہی بیٹی نال ای رہیا۔ اوہ نماز روزے دے بڑے پابند سن۔ کجھ عرصہ پنڈ دی مسیت وچ امامت وی کرائی۔ اوہناں پاکستان دی آزادی توں بہت پہلاں چک 74 منڈی ہارون آباد (چولستان) وچ وسوں اختیار کیتی۔ او تھے اوہناں نے واہی بیٹی وی کیتی۔ استھے رہ کے ای ایہناں دے من وچ شاعری دا شوق پھٹیا۔ اوہناں دا ویاہ موضوع کری والا دے بھٹی خاندان وچ ہويا۔ ایہہ ایہناں دے پنڈ توں 16 میل دوری۔ خیر دین دے تن پتر ہوئے، وڈے پتر معشوق علی نوں شاعری دا شوق اے۔ خاص طور تے گیت لکھن وچ دلچسپی اے۔ پیو دے ادبی سرمائے دے ایہوای وارث نیں:

”خیر دین دا 1950ء وچ وصال ہويا۔ آپ دی قبر چک نمبر

624 گ ب روڈی ننکانہ جڑانوالہ روڈ تے موجود اے۔ ہر سال

ایہناں دے خاندان والے پنڈ وچ باباجی دی یاد وچ ختم شریف دا

پروگرام منعقد کر دے نیں“۔ (2)

خیر دین ہوراں بھر پور شاعری کیتی۔ ایہناں دا ایہہ کلام کئی اک شعری صفحاں دی دس پاؤندا اے۔ کتے سی حرفی دا انداز اے تے کدھرے مثنوی دا۔ ایس کلام دی اک ہور چچان ایہہ اے جے ایس وچ لمی بحر ورتی گئی اے۔ وارث شاہ دی ہیروی ایسے وزن بحر وچ لکھی گئی اے۔ پنجابی دے بہت سارے شاعر ایسے بحر دا انتخاب کیتا اے۔ خیر دین دا پنجابی کلام مذہبی موضوعاں بارے چائن پاؤندا اے۔ ایس کلام وچ رب تعالیٰ دی وحدانیت تے حضور پُر نور حضرت محمد نال عقیدت تے محبت دے جذبے بڑے اگھڑویں نیں۔ کجھ کلام قصیاں دی شکل وچ

اے، پر ہر قصہ یا موضوع دین اسلام دیاں برکتاں دی نشان دہی کردا دکھائی دیندا اے۔ ایہہ سارا کلام کاپی سائز دی اک جلد وچ محفوظ اے۔ ایس دے کل 150 صفحے نیں۔ سب توں پہلے خیر دین نے ”نورانی جوگی“ دا قصہ سوال جواب دے ڈھنگ وچ لکھیا اے۔ ماں سوال کردی اے تے دھی جواب دیندی اے۔

سوال:

ذات صفات نوں تک نی کنھیاں دانیاں تُوں لہیں مت نی
 ہوسی مایاں دا نیوا لک نی جاسیس دوزخیں سمجھ لے پک نی
 کیہ لیناں ای جوگی تُوں

جواب:

ذات صفات تُوں رکھ نی لذت عشق حقانی دی چکھ نی
 ہون یار نہ یاراں توں دکھ نی اللہ میلے جوگی تُوں

سوال

ی یاد کریں اللہ پاک نوں تے صلوة احمد لولاک نوں
 چھڈ گل دھیا لگ ساک نوں چھمیں روضے رسول دی خاک نوں
 اللہ میلے جوگی توں

جواب:

یاری عالمین دی اللہ مالک یوم الدین دی
 خطا معاف کریں کترین دی ایہو عرضی کافی خیر دین دی

اللہ میلے جوگی نوں (3)

ایس قصے وچ خیر دین ہوراں نے ”نورانی جوگی“ دا قصہ بیانیا اے جس وچ ماں تے دھی دی تکرار اے ماں آکھدی کہ جوگیاں دے لڑ نہ لگ ماں پیاں دی عزت نہ رول نہیں تے دنیا تے آخرت وچ ذلت تیرا مقدر ہووے گا۔ جد کہ دھی تے عشق دا جنون سوارا اے اوہ کسے طرحاں وی چچھاں ہٹن نوں تیار نہیں سکوں رب توں جوگی دے ملاپ دیاں دعاواں کردی اے۔ ماں دھی نوں بڑیاں متاں تے مثالاں دے کے ہٹدی اے کہ سسی دا حال

دیکھ مڑ جاتے رب رسول ﷺ نال لولا۔ اخیر دھی آکھدی اے کہ مینوں معاف کر دیو پر میں رب سوہنے توں اکودعا
منکدی آں کہ رب مینوں جوگی نال ملائے۔ ایسے قلمی نسخے وچ ”بانکے نین رسول اللہ“ دے سرناویں پٹھ کجھ اشعار
ملدے نیں۔ ایہناں شعراں وچ معراج شریف دے واقعے نوں نظم کیتا گیا اے جیویں ۔

ملے احد احمد یار دونویں گلاں کردے نویں ہزار دویں
اکھیں یار دے ویڑھے جا وڑیاں نیناں بانکیاں لائیاں پھل جھڑیاں
اتتھے برس اٹھاراں دی رات ہوئی اوتھے وصل ویلے اکو بات ہوئی
اکھیں پرت کے فجرے آ وڑیاں نیناں بانکاں لائیاں پھل جھڑیاں (4)

خیر دین ہوراں ایس نعتیہ حصے وچ آپ ﷺ دے حضور عقیدانہ نظرانہ پیش کیتا اے جس وچ
”معراج شریف“ دے واقعے نوں بڑے سچ جسرے ڈھنگ نال بیانیا کہ ایہہ ساری کائنات رب سوہنے نے
اپنے محبوب لئی بنائی۔ عشق دی طلب پاروں اللہ سوہنے آپ ﷺ نوں اپنے کول سد لیا تے ایس ملاپ دی گھڑی
دنیا دا سارا نظام روک دتا۔ رب تعالیٰ نے آپ ﷺ نوں عرش بریں تے سد کے محبوب داد دیدار کیتا۔ اج تا نہیں
کسے وی پیغمبر نوں ایہہ سعادت نصیب نہیں ہوئی جیہڑی ایس مبارک رات آپ ﷺ نوں نصیب ہوئی۔ عاشق
تے محبوب دے وصل دی ایہہ حسین رات بڑی شگھناں تے رحمتاں والی اے۔ ایسے قصے دے اک حصے وچ
ایہناں شعراں دے لکھن دا سال وی ملد اے۔ جیویں:

تیراں سو انونجا سن بیسی آج دسیا رجب دا چن بیسی
اسیں ایہہ صلواتاں لکھ پڑھیاں نیناں بانکیاں لائیاں پھل جھڑیاں
خیر دین سمجھ جگ فانی توں کہہ کلمہ پاک زبانی توں
اس جگ دا میلہ دو گھڑیاں (5)

ایس مقام تے خیر دین نے اپنی تصنیف دا سال انج لکھیا اے۔ اتتھے اوہ 1352 ہجری دس رہے نیں
جد کہ پچھلے صفحیاں تے 1349 ہجری دا ذکر ملد اے۔ ایہہ وی ہو سکد اے کہ اوہناں ایہہ قصہ 1349ء وچ امی
لکھنا شروع کیتا ہووے تے اوس مگروں بچناں بیلایاں دے آکھن موجب فیر ایس قصے نوں چار ورہیاں
باجھوں 1352ء رمضان دے مہینے دی 7 تاریخ نوں لکھنا شروع کیتا ایس گل دی تصدیق اوہناں دے ایہناں

شعراں وچ ای درج اے۔ لکھدے نیں:

تیراں سو بونجا نبیؐ ہجری پچوں ستویں ماہ رمضان سائیں
میں نال پیار دے شعر کیتے نبی پاکؐ دا ذکر بیان سائیں
وچ چک چوہتر دے بیٹھ لکھیا ملک جان دا چولستان سائیں
پیار نال دوجی واری شعر کیتا کارن دوستاں دی داستان سائیں (6)

معشوق علی ہوراں دسیا جے اک واری کلام دی ساری کاپی کوئی پڑھن لئی لے گیا تے بعد وچ اوس کاپی
والے کلام دی کوئی اک سگھ نہ لگی۔ مُڑ والد صاحب نے دوجی واری جو کلام یادسی مُڑنویں سرے توں لکھیا اتلے مذکور
بند دے چوتھے مصرعے توں وی ایہہ گل ظاہر ہوندی اے۔ ایسے کتاب وچ اک مقام تے اوہناں مسجد نبوی دے
خاکے دارنگین حاشیہ بنا کے قصہ سردردی اُلکیا اے۔ اتھے اوہناں نبی پاک ﷺ دی بیماری دا حال قلم بند کیتا اے۔
جد آپ اللہ تعالیٰ دی کرم فرمائی پاروں شفاء پاگئے تاں اوس کیفیت دا حال شاعر نے حمد و ثناء توں بعد بڑے سوہنے
لفظاں وچ بیان کیتا اے۔

لکھ حمد اللہ دی ذات تائیں کل خلقتاں دا پالن ہار سائیں
چوداں طبق اندر جس دی بادشاہی فلک ملک تارے تا بعدار سائیں
گونو گون کئی مخلوقات پیدا ادے آوے نہیں حساب شمار سائیں
بِراں وچ بحر ایں تیرے حکم حاصل پئی وسدی خلق ہزار سائیں
کتے کالیاں کو جھیاں رنگ لائے کتے سوہنیاں بھی شرم سار سائیں
کتے ٹہیاں وچ ہنیر وگدے کتے برف تے سرد پھوار سائیں (7)

خیر دین ہوراں قصہ کاری دی روایت دی تقلید کردیاں دوجی وار جد قصہ لکھیا تے قصے دا مڈھ رب
سوہنے دی حمد و ثناء توں بنھیا کیوں جے بحیثیت مسلمان ہر لکھاری اپنے قصے دا مڈھ ایسے طرحاں بنھدا اے کیوں
جے رب تعالیٰ دا ذکر مسلماناں تے فرض نالے اولین ترجیح اے خیر دین ہوراں وی اپنی ایس حمد وچ رب تعالیٰ دی
قدرت دا ذکر کیتا کہ ساری کائنات دا پالن والا ساری مخلوق دا خالق دا تا اوہ ذات اے جیہڑی وحدہ لا شریک اے۔
اوس دی بادشاہت زمین تے آسمان تائیں اے کہ کوئی شے اوس دی قدرت دے احاطے توں باہر نہیں سارے

علماء داچشمہ منبع اوس دی ذات اے۔ اوسے خالق نے بے شمار قسم دی مخلوق پیدا کیتی ہر چیز تے اوہ ذات قادر اے کالے گورے، لمے نکے ہر طرح دے انسان اوس دی کاریگری دا عکس نیں۔ غرض ہر تھیں اوسے دی حکومت تے بادشاہت اے۔ شاعر نے بھروسہ تمہید دے بعد نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دے سردرد دا حال احوال بیان کیتا اے:

لنھی پیڑ حضور حضور مسرور ہوئے یاراں کیتیاں آن تسلیاں نیں
 بار بار اکبار مبارکاں جی ہسن لگیاں مکے ول گلایاں نیں
 نور اکھیاں کھولیاں نور احمد متھے نور مہتابیاں بلیاں نیں
 ڈیرا فوج محمد آن کیتا اٹھ کفر دیاں ہٹیاں چلیاں نیں (8)
 لنھی پیڑ حضور سرسبز ہوئے یاراں دتیاں آن دلیریاں نیں
 نور نبی دے روشنی دھرت امبر بند کیتیاں کفر ہنیریاں نیں (9)
 لنھی پیڑ حضور نے نین کھولے نین نبی دے مثل مہتابیاں دے
 جہاں نیناں نے رب دی ذات ڈٹھی خراں دتیاں کھل کتابیاں دے (10)

رب سوہنے دی حمد باجھوں ایہہ کویں ممکن اے کہ آپ ﷺ دا ذکر مبارک نہ کیتا جاوے خیر دین ہو راں وی حمد توں بعد آپ ﷺ دے حضور اپنی محبت دے اظہار لئی آپ ﷺ دی حیات مبارکہ وچوں اوس واقعہ نوں قلم بند کیتا جدوں آپ ﷺ علیل سن اوس بیماری توں جدرب سوہنے نے آپ ﷺ نوں شفا نصیب کیتی خیر دین اوس ویلے دی صورتحال نوں انجی بیانیا اے کہ جس ویلے آپ ﷺ دی تکلیف دور ہوگئی تے آپ ﷺ نے سکون تے چین پایا سارے صحابیاں، بیلیاں آکے آپ ﷺ نوں مبارکاں پیش کیتیاں۔ آپ ﷺ دی ایس پیڑ توں نجات مگروں ساری کائنات وچ خوشی دی لہر دوڑ گئی مکے دا ذرہ ذرہ مہک اٹھیا آپ ﷺ دی صحت یابی توں بعد آپ ﷺ دا نور متھے تے چین وانگرتے لاٹاں مارن لگ پیا۔ آپ ﷺ دے ایس نور نال ساری دنیا وچ جہالت دے ھنیرے مک گئے۔ آپ ﷺ دی بیماری توں بعد صحت یاب ہون تے آپ ﷺ دے نور چمکن دا ذکر اوس ویلے دیاں لکھتاں وچ محفوظ اے۔ جہاں اپنی اکھیں اوس ویلے آپ ﷺ دا دیدار تے خوشی ویکھی۔ ایسے طرح

خیر دین دالکھیا ”قصہ لڑکی دا معجزہ نبی پاک دا“ اک پرتا شیر نظم اے:

- اچی بول نہ جگ سنا مائے جس نوں عشق دے پین کمند مائے
 جیہڑا ہاشمی ہاشمی آکھنی ایں میرا چودھویں رات دا چند (11)
 رستے کفر تے شرک دے بند کر کے میرا بند کیتا بند بند مائے
 ہووے چاننا کل جہان اندر ننگے ہوں جے نبی دے دند مائے
 ہر وقت رہندا سایہ بدلی دا کراں گل میں گل سوگند مائے (12)
 جہناں ایس رسول توں کنڈ کیتی دھکے دوزخاں دے وچ کھان مائے
 مائے لالہ دا ذکر کر دے کرن کرن جنتاں وچ جان مائے (13)

خیر دین دے ہاں تلمیحاں دی ورتوں دیکھن وچ اے۔ ایہناں بھادیں اپنے قصے لمیرے شعراں وچ قلم بند نہیں کیتے پر فیروسی سارے موضوعاں نال شاعری داسپہن دونا ہوندا اے، ساریاں ترکیباں تے علامتاں دی ورتوں کر کے اپنی شاعری نوں لوکائی دے من تے مزاج دے نیڑے رکھیا اے۔ خیر دین دے کجھ شعراں وچ علامتاں، ترکیباں تے تلمیحاں دیاں جھلکیاں دسدیاں نیں:

- عشق پکڑ پیغمبر زادیاں نوں وتچے مصر دے وچ بازار سائیں
 یوسف وچ ہنیرے دے جدوں پھر دا کلیاں وچ پیندا چکار سائیں
 گلی گلی اندر کوڑا ہونج کے تے کیتا بار دا وت دیدار سائیں
 سوئی یار دے پاک جمال کارن جاندی نت جھناں دے پار سائیں
 تیراں سو ستونجا دا سن بھری ہوئی ختم ایہہ نیک گفتار سائیں
 اللہ بخش توں مومناں ساریاں نوں صدقہ مرسلان دے سردار سائیں (13)

خیر دین کلاسیکی شاعراں دی لیے اُتے ٹردیاں اپنے ادبی سفر نوں پروان چڑھاندے رہے۔ پنجابی دے اکثر شاعراں وانگ ایہناں دُنیا دی بے ثباتی تے ناپائیداری بارے لکھیا اے۔

مندی گل کیہ پئی خیر دین پنجابی دا اک نو یکل شاعر اے جہدی شاعری اسلامی فکرنوں اگیرے لے لے کے

ٹردی دسویں صدی اے۔ شاعر نے نہ صرف سوچ تے فکر دے موتی و نڈے نیں سگوں فن نوں وی سامنے رکھیا اے۔ دراصل شاعر اوہ ای جیوندا اے جہڑا فکر وی نویں دوے تے فن نوں وی اپنے من و چوں باہر نہ کڈھے۔ حتیٰ گل تے ایہہ اے جے:

بے ہنر بے فکر تے لکھ وار دیوے بالدے
لوتے تہ ہوندی اے جدفن کار دیوے بالدے (14)

حوالے

- 1- گل بات ہمعشوق علی، بیٹا خیر دین، چک نمبر 624 گ ب، روڈی، تحصیل جڑاں والا ضلع فیصل آباد مورخہ 7 مئی 1999ء
- 2- اوہی
- 3- دیوان (قلمی نسخہ) خیر دین، مملو کہ معشوق علی، بیٹا خیر دین ص 4، 5 تے 11
- 4- اوہی، ص 13
- 5- اوہی
- 6- اوہی، ص 84-85
- 7- اوہی، ص 90
- 8- اوہی، ص 92
- 9- اوہی، ص 94
- 10- اوہی، ص 95
- 11- اوہی، ص 104
- 12- اوہی، ص 105
- 13- اوہی، ص 136
- 14- اوہی، ص 140

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP37-48

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر نگہت خورشید نارو

پنجابی تھیٹر دے مہاڑ

Abstract

Punjabi drama played in all continents to the world where Punjabi Language is spoken or read. Present article is a brief review of Punjabi Drama which is played all over the world. Punjabi Drama is played under different modes movement on the issue is raised in society of that area. In Pakistan different private groups and NGOs, present Punjabi drama on social, economical, moral, psychological, political and sensitive issues which are faced by public in Non-Muslim world religious themes are also presented in Punjabi Drama. Another popular drama in Pakistan is Punjabi Musical comedy drama the main object of Punjabi drama is to provide entertainment and to create awareness about

their rights and issues. Present article reveals that Punjabi Drama is rich in using all types of themes and modern techniques. Now a day Punjabi Drama is successfully played in Pakistan, India, England & Canada etc.

ڈرامہ دنیا دی ہر تہذیب وچ، ون پونے ڈھنگ نال کھیڈیا جا رہیا اے۔ یونانی، مصری، آریائی، چینی، انگریزی ڈرامہ اپنے تہذیبی تے ثقافتی پس منظر نال دنیا دے سامنے موجود نیں۔ ایہناں سب تہذیبیاں وچ ڈرامے دا ڈھ مذہبی بھجناں گیت تے کہانیاں نوں ڈرامائی شکل دین نال رکھیا گیا۔ پنجابی ڈرامے دے تاریخی کچھوں پنجابی ناولک دی اساری سیکولر ڈرامے توں ہوئی اے ایہدا ڈھ مذہب دی تھیں معاشرتی رومانوی قصے کہانیاں نوں ناولک کر دین نال بچھا۔ پنجابی ناولک دی مہاڑ سازی وچ انسان تے اوہدے معاشرے دی کہانی نوں ہمیشہ اہمیت حاصل رہی۔ پنجابی زبان دی قدامت پنج ہزار سال کچھ تک، دراوڑی منڈاری تے فیر سنسکرت زبانوں تک جاندی اے سنسکرت زبان وچ اشوگھوش، بھجھوتی، کالی داس نے ڈرامے وچوں نال کمایا پر سنسکرت ڈراما اشرافیہ یعنی اعلیٰ طبقے دی تفریح واسطے کھیڈیا جاندا رہیا۔ سنسکرت زبان اُتے عالماں نے پھرے بٹھا دتے، چنانچہ ایہناں سب قدیم زبانوں وچ رچے ڈرامے نے آن والے ڈرامے (پنجابی ڈرامہ) لئی کج لہیاں تے ضرور بنائیاں پر عوام اندراوہ ای ڈراما مقبول ہو یا جیہڑا عوامی سطح تے عوامی بولیاں یعنی پراکرت وغیرہ وچ رچیا جاندا اسی ایہہ عوامی زبان وچ عوامی میلیاں ٹھیلیاں تے عوام لئی کھیڈیا جاندا اسی۔ جتھوں تک پنجابی ڈرامے دا تعلق اے ایہدی بنیاد لوک ناولک توں بچھی۔ جس وچ صدیاں پرانے قصیاں تے لوک داستاناں نے اہم کردار ادا کیتا۔

”برصغیر دے مختلف علاقیاں وچ جیہڑے لوک ناولک عوام لئی صدیاں

توں تفریح مہیا کر دے پئے نیں اوہناں وچ یوپی تے بہار دے

علاقے وچ نوٹسکی اے جیہڑا ناولک دا اپ بھرنش روپ اے۔“ (1)

مہاراشٹر وچ تماشا تے پاوڑا (جو شیواجی کی تعریف و تذکرے تک محدود تھا جس کو منظوم شکل میں پیش کیا

جاتا تھا)، (2) آندرا پردیش وچ براکتھا تے ہری کتھا، بنگال وچ جاترا پنجاب وچ رام لیلیا کرشن لیلیا، راس،

سوانگ (راس دراصل بہروپ بدل کر ڈرامہ یا نائک کھیلنا ہے اس لیے پنجابی زبان میں اسے سانگ بھی کہتے ہیں) (3)، جھنڈ، نقلیے، تپلی تماشے (رامان، مہا بھارت، سکندر کا حملہ، راجہ پورس کی لڑائی، رانا پرتاب، دربار اکبری، بیربل وزیر، امر سنگھ راٹھور، جمیل بھٹہ، دلا بھٹی، شاہجہانی دربار، 1857ء کا ندر، پتلیوں کے چند تاریخی کھیل ہیں) (4)۔ ایہناں سب وچ اپنے علاقے دی تہذیب نال نانگی قصے کہانیاں پیش کیتیاں جانیاں رہیاں نیں۔ جتھوں تک پنجابی ڈرامے دا تعلق اے ایس وچ سخی بادشاہ، ظالم بادشاہ، دوست بادشاہ۔ جنڈی دی وار، دلے دی وار، ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان، پورن بھگت، سسی پنوں، کیا ملکی، شاہ بہرام، سہتی مراد دیاں کہانیاں نوں کرداراں راہیں نائک دی شکل وچ سر جیا جاندا، انج پنجابی ڈرامے دا اک مہاڑ لوک نائک و جھوں معاشرتی، رومانوی تے داستانی نظر آؤندا اے جس وچ انسان دیاں سدھراں خواہشاں، سیاسی دھڑے بازیاں نفسانی خواہشاں۔ پیار، محبت، موہ ماہیادالچ اخلاقی سچائیاں دی پریرنا تے برائی دی نندیا دے حوالے نال ڈرامے دیاں کڑیاں نوں اگے ٹوریا گیا اے ایہہ نائک صدیاں توں پنڈاں وچ درختاں تھلے پڑاں وچ میلیاں ٹھیلیاں تے عوام نوں سستی تفریح مہیا کر دے رہے نیں۔

اج وی دور دراڑے پنڈاں وچ جتھے ریڈیو ٹیلی ویژن تے جدید تھیٹر نہیں اپڑ سکدے پرانے لوک راہس دھارے پیسے گروپ اپنیاں اپنیاں ٹولیاں نال روایتی لوک نائک پیش کردے پئے نیں۔ چچا وطنی چک 44 دے نقال وی صدیاں توں فیصل آباد فیروز پور دے علاقیاں وچ راہس رچاندے رہے نیں۔ ہزارہ، کشمیر، جہلم، اٹک دے علاقیاں وچ باوا منگو کمہار تے اوہدے پتر ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحبان، شاہ بہرام، سسی پنوں، پورن بھگت دے سوانگ رچاندے۔

”بابا منگو کمہار کے کمسن اور گیسو دراز بیٹے بھی پریوں، ہیر، سہتی اور

صاحبان، سوہنی، سسی، لونان کے بہروپ بھرتے تھے اور بڑے بیٹے

بھیجے مردانہ کردار کرتے تھے۔ یہ لوگ راولپنڈی سے 12 میل دور

کرپا اور چراہ نامی دیہات کے رہنے والے تھے۔“ (5)

شاہ دین گروپ قیام پاکستان توں پہلاں لدھیانہ امرتسر دے علاقیاں وچ تے اوس توں بعد سرگودھا منڈی بہاؤ الدین ٹوبہ ٹیک سنگھ، فیصل آباد دے علاقیاں وچ روایتی لوک نائک پیش کردے سن۔ اس روایتی نائک

وچ مرد ہی عورتاں دے کردار ادا کردے پرانی طرز دے کاسٹیوم تے میک اپ ورتے جاندے۔
 برصغیر وچ اٹھارویں صدی وچ انگریزی اثرات پٹھ پاری تے انگریزی تھیٹر وچ پہلوں پہل اشرافیدے
 طبقے لئی غیر ملکی زبانوں یا اردو وچ ڈرامے پیش کیے جان لگے۔ بمبئی مدارس تے کلکتہ وچ پاری ناک کمپنیاں قائم
 ہوئیاں۔ ایہناں ناک کمپنیاں پنجاب وچ اپنے ناک پیش کیے چنانچہ ایہناں دی دیکھا دیکھی مقامی سطح تے وی ناک
 کمپنیاں بن لگیاں۔ ایس طرح مقامی لوک تھیٹر مغربی اثرات پٹھ اک نواں مہاٹلے کے ظاہر ہویا۔

”الیکزینڈر تھیٹر کمپنی بمبئی دے پروپرائیٹری سیٹھ حبیب تے محمد سیٹھ سن

ایہناں اردو توں علاوہ ہیرا راجھا، سوہنی مہینوال پنجابی ناک سیالکوٹ

فیروز پور دے علاقیاں وچ کھیڈیا“۔ (6)

فلم ساز جن آزادی تھیٹر کمپنی نے دلی تے لکھنوتوں اڈہور وچ وی ڈرامے کھیڈے ایہناں دا ڈراما ہیرا راجھا
 اتنا مشہور ہویا کہ لوکاں گھر دے بھاٹے وچ کے بار بار ایہہ ڈراما دیکھیا۔ ایہناں کمپنیاں دے ڈرامیاں وچ باقاعدہ
 سکریپٹ لکھوایا جاند۔ زنانیاں دے کردار زانیاں ہی ادا کردیاں۔ اعلیٰ کاسٹیوم تے میک اپ دا باقاعدہ اہتمام کیتا
 جاند۔ سٹیج، سینری تے پردے نوں وی اہمیت دتی جاندی نثری تے منظوم نوس طرح دے مکالمے ورتے جاندے
 ایہناں ناکاں دے اداکار ناک وچ منقبت دوہڑے تے گیت آپ گاکے پیش کردے ایہہ ناک روایت تے
 مغربی ڈھنگ دونوں نال لے کے ٹردے نظر آندے نیں۔ پاکستان بن توں بعد انگریزی اثرات پٹھ پنگرن
 والے ایہناں تھیٹر اں وچ فضل شاہ دا پاکستان آرٹ سوسائٹی، شفیع بٹ دا آزاد تھیٹر، باؤ جان محمد دا اتفاق تھیٹر سرائیکی
 علاقے وچ سرائیکی کہانیاں، گامن تھیٹر، اللہ بخش تھیٹر، ہمایوں تھیٹر، مظفر گڑھ، ساہیوال، سرگودھا، کیمبل پور،
 بہاولپور، بہاولنگر وچ ناک پیش کردے رہے۔ مغربی پنجاب وچ ایس قسم دیاں کمپنیاں نے 1970ء تک ایہہ ناک
 پیش کیے جس توں بعد ایہناں دے ناکاں وچ گیتاں نوں ودھیری تھان دتی جان لگی۔

وڈنے پنجابی ناک کاراں نوں نفسیاتی تے جذباتی سطح تے متاثر کیتا 1947ء توں بعد دے پنجابی
 ناکاں وچ مہاجراں دی اپنے اصلی پنڈاں دی یاد تے اصلے توں اکھرن دے دکھ داسیک پنڈراں اگست، مٹھاپانی،
 کیسرو، آئی آزادی آدنا ناکاں وچ دکھالی دیندی اے۔ پنجابی ناک دا اک ہور مہاٹلے سنجیدہ ناک دے حوالے نال
 سامنے آیا، جدوں 1964ء وچ اکرم بٹ دا ناول سجاول پاکستان آرٹس کونسل دی سٹیج توں پیش کیتا گیا۔ ناک وچ

سجاول تے کمودے درمیان محبت دے تعلق نوں رومانوی نفسیاتی تے روحانی اعتبار نال کھوجن دی کوشش کیتی گئی اس توں بعد نجم حسین سید دا جنگل دارا کھا 1967ء وچ الحمرا دی سٹیج توں پیش کیتا جان والا کامیاب ڈراما اے۔ جس وچ پیناں تے کچھڑیا توماں دازور آرتے سپر طاقتاں کولوں اپنے آپ نوں بچاؤن دے پائے کرن دی کہانی اے نجم حسین سید دے ناٹکاں وچ مارکزم تے سوشل ازم دے نظریات دا اک اپنا ای ڈھنگ دسد اے جس وچ اوہناں دی خواہش اے کہ سانجھ تے ایکتا عوام دی طاقت داسر چشمہ ہوئے۔ اوہ لکھدے نیں

”اسیں کمزور آں پر جے اک مٹھ ہو جائیے تے اسیں کیہ نہیں کر

سکدے۔ اپنیاں غاراں نوں قلعے بنا لو، گھر گھر وچ خبر دھما

دیو۔۔۔ اٹھ کھلون دا ویلا آ گیا اے۔“ (7)

الحمرا دی سٹیج توں ایہناں دو مڈھلے سنجیدہ ناٹکاں توں بعد ہلکے پھلکے مزاحیہ انداز دے ناٹک پیش کرن دا سلسلہ شروع ہو یا جہاں وچ کسے سماجی مسئلے نوں ہلکے پھلکے مزاحیہ ڈھنگ نال سٹیج تے پیش کیتا جان لگا۔ آہستہ آہستہ ایہہ کمرشل پنجابی ڈراما پیسے کمان واسطے ودھیرا ورتوں وچ آون لگا راحت، سلاطین شیراز ہال تے فلیٹر وچ ایہو جئے ڈرامے کھیڈے جان لگے جہاں وچ وارنٹ گرفتاری، جھنجٹ، اللہ دی قسمے، گنجامیرا، ٹوسٹ وغیرہ شامل نیں ایس دور دے ناٹک دا مہاڑ کرداری تے مکالماتی مزاح ول دسد اے۔ جس وچ کہانی تے پلاٹ وی کسے حد تک موجود نیں۔ نہلے تے دہلا، سدھاموڑ، بچ موڑ توں، ویننگ روم، لاڈاں پٹی، جاہل فیملی تے میں آٹھ پاس، بڈھا ٹرنک اور بوسکی نے ریکارڈ برنس کیتے۔

1979ء وچ ڈراما سنسر و جھوں پنجابی تھیٹر وچ اک نواں مہاڑ دکھالی دیندا اے۔ ایس ڈرامے وچ امان اللہ نے طنز تے جگت بازی دے عنصر نوں ودھا چڑھا کے پیش کیتا۔ ’رنگ کنٹری‘ تے شرطیہ مٹھے، توں بعد کمرشل ڈرامے وچ جگت بازی بتدریج ودھدی گئی۔ 1990-95ء تک پنجابی دے کمرشل تھیٹر وچ مکالماتی مزاح، کرداری مزاح، طنز تے جگت نے نمایاں تھیاں بنائی۔ ایس توں بعد پنجابی ناٹک وچ فلمی گیتاں تے ناچ نوں وی شامل کیتا جان لگا۔ گذشتہ دس سال توں 2011ء تک پنجابی ڈرامے دا اک نواں مہاڑ میوزیکل ڈرامے دی صورت عوام اندر مقبول ہو گیا اے۔ جیہڑا سٹیج اُتے ویکھے جان توں اڈوڈیو ڈرامے دی صورت گھر گھر ویکھیا جا رہیا اے لاہور توں اڈوڈیو باقی شہراں وچ وی مقبول اے۔ طنز مزاح تے ذومعنی جملے دے مزاحیہ ناٹک مشرقی پنجاب وچ

وی ویکھن وچ آوندے نیں جدوں دہلی سپر ہاؤس تھیڑ وچ سوٹی نرم ووہٹی گرم، چڑھی جوانی بڈھے نوں، جلوہ سوچی داتے چسکا دوجی دا پیش کیتے گئے۔ ایہناں نائٹکاں وچ مغربی پنجاب دے کمرشل نائٹک وانگوں کھلے ڈھلے نقش جملیاں داورتا ہویا اے۔ مغربی تے مشرقی پنجاب دے نائٹکاں وچ میوزک دے استعمال و جھوں مہاڑ وکھو وکھ دسدے نیں۔ مغربی پنجاب دے کمرشل تھیڑ وچ نائٹک اندر فلمی قسم داناچ تے گانا، بے محل تے محض من پرچاؤن لئی مجرانا نائٹک دے طور تے سامنے آوند اے مشرقی پنجاب وچ ناچ گانا باقاعدہ نائٹک دی کہانی مطابق تیار کر کے عموماً نائٹک وچ سمو یا جاندا اے۔ ایہدی مثال شیلہ بھائیادالی آرٹ تھیٹر اے۔

”ایہہ گروپ رقص تے موسیقی تے گیت دے امتزاج نال گذشتہ

40 سال توں ڈرامے دے فروغ لئی کم کر رہیا اے“۔ (8)

برصغیر وچ پنجابی ڈرامے دا اک ہور مہاڑ مزاحمتی تھیٹر دے حوالے نال ملدا اے۔ مزاحمتی تھیٹر واراں دی شکل وچ تے ایس علاقے وچ صدیاں توں کھیڈیا جا رہیا اے۔ مثلاً دلے بھٹی دی وار، پورن بھگت، مرزا صاحبان، سکھاں دی وار، چٹھیاں دی وار، کورواں پانڈواں دی لڑائی، رام سینتا دی کہانی۔ پر جدید دور وچ مزاحمتی تھیٹر و جھوں نثری ڈرامے دی جبری صورت دسدی اے اوہ اپنا لہر دے آؤن نال ہور نمایاں ہوئی۔ مشرقی پنجاب وچ ایس لہر پٹھ سر بے نائٹک وادی دی کوچ، کاگ سسے دا بولیا، گگھی، ہلد بول، جٹی ہیر، کال، مرزا صاحبان ورگے نائٹکاں نے مزاحمتی تحریک و جھوں پنجابی نائٹک دا اک ہور کچھ واضح کیتا۔ ڈاکٹر ستیش کمار و ماہیہ تحریک پٹھ سر بے نائٹکاں بارے لکھدے نیں:

”جگدیش فریادی دے نال حکم چند خلیلی تے گیان وغیرہ نے کم کیتا

تے جٹی ہیر، کال، مرزا صاحبان نامی او پیراں دا بعد پور منجن کیتا۔ تیرا

سنگھ چند نال شیلہ بھائیاسریندر کورونجن سنگھ مان، راجونت کور آدم کلا

کار کم کردے رہے“۔ (9)

1960ء توں پہلوں مشرقی پنجاب وچ نائٹک دا مہاڑ حقیقی۔ تھارتھ وادی نظر آندا اے پر 1960ء توں

بعد علامتی ہنگامی تھیٹر تے ایک تھیٹر دارواج ہویا مثلاً گردیاں سنگھ پھل دانا نائٹک بنک (علامتی)، چوواہی نئی سکا (ایپک)، سنہرا کالا چٹا، مرد مرد نہیں عورت عورت نہیں، کنگ مرزا تے سپیرا، اہسڈ نائٹک دے مہاڑ نوں ظاہر کر دے

نیں۔ مشرقی پنجاب وچ گرشن سنگھ اہیاناں اے چھنے پنجابی نائک نوں یونیورسٹی دے بند ہالاں دی سٹیج توں کڈھ کے پنڈاں وچ درختاں تھلے تے تھڑے اتے عوام سامنے لیا کھلاریا۔ گرشن سنگھ دے نائکاں دا لکھت ڈھنگ شروع وچ دھارمک محاورے والے رومانوی ترقی پسند رجحان دا شکار رہیا جس نوں اوہ حقیقت پسندی دے ماحول دے پار لے گیا اے۔ کیونکہ اوہ اک اجہی دنیا وسان دا چاہیوان سی جس وچ کدھرے جبر تے لٹ نہ ہوئے اوہ دے بعض نائک کمیونزم دیاں حدیں چھون لگدے نیں۔ داستان پنجاب، سکھی بے بسی مسکینیاں تے ہور نائک، چاندنی چوک توں سرہند، تک سپہس تلی تے، گلابی پگ اتے ہور نائک دھارمک تے انقلابی مزاحمتی مہاژنوں سامنے لیاندے نیں۔ اکالی لہر وچوں سکھاں اندر دھارمک سطح تے انقلابی سوچ نوں پذیرائی ملی نتریا اک دوآبیا، بلے شیر دوآبیا، ہس پھانسی چڑھے دوآبیا، انقلابی پتر تے ناستک ایسے سوچ دی عکاسی کردے نیں۔ 1970ء توں 1995ء تک بھارت وچ کئی اہم سیاسی موڑ آئے۔ بھومی اندولن تحریک، پیسوسرکار ویلے مزارعیاں دی تحریک، کساناں دی زمیناں توں بے دخلی، ایمر جنسی، عملی تحریک، نکسل وادی تحریک، خالصتان تحریک، اپریشن، بلیو سٹار، بے انت سنگھ دا ظالمانہ رویہ ایس سارے خراب سیاسی ماحول دی گونج اس دور دے پنجابی نائک وچ دھارمک تے مزاحمتی رجحاناں نوں مزید کھلار کے سامنے لیاند اے۔ ایس دوران لکھے گئے نائکاں چندی گڑھ پوڑے دی جڑھ، کرفیو، کولاج تیراناں پنجاب، انقلاب زندہ باد، راج صاحبان دا تے ٹنڈا احوالدار عوام تے تشدد تے نا انصافی دے خلاف نائک سامنے آندے نیں۔ لمے سمے دانرک (راجسی بھر شٹار چار)، اکائی دہائی سینکڑہ ہزار، (کامیاں دی تحریک) متر پیارا، (سوشلزم دا پرچار) رتا سالو، (جاگیرداری سسٹم دے خلاف) قصہ کرسی دا (فلم) سنگھاسن خالی ہے (شیل کمار دا بکری سرویسور دیال سکینہ سیاسی موضوعات)۔ جنگلی رام دی حویلی، ہوائی گولے، سونک بند کمرے، گھسن گھیری سارے دور دے سیاسی شعور نوں پیش کردے نیں۔

”ایہناں تحریکاں تے بدیسی ناٹ شلیاں نے پنجابی نائک نوں اس توں پہلوں دی ہتھارتھ وادی شیلی دے سوڑے گھیرے وچوں توڑیا جس دے نتیجے دے طور تے لوک ناٹ شلیاں دا موجود پنجابی نائک نال سمبندھ بنیا کپور سنگھ گھسن دے نائک پتلی گھر وچ پتلی ناٹ دی لوک ناٹ شیلی دا کھل کے پریوگ ہویا۔ ہر سرن سنگھ نے نائک رام

لیلا پر مپرا دی شیلی وچ جد کہ پریم جانندھری نے سارھی تھیئر کارج

کیتا۔“ (10)

مشرقی پنجاب وچ سکھاں دی پہلے تے بعد دی سیاسی صورتحال وچوں سیاسی شعور ڈھیر پختہ اے۔ جس دی عکاسی ایہناں دے ڈرامیاں وچ دسدی اے۔ بندہ بہادر، وک اپیک، مویاں سارنہ کائی (دلیپ سنگھ دے دکھانت بارے)، بیڑا بندہ سکیوں (پنجاب وچ سکھی راج دی تباہی) گلنگا دادکھ، دارشکوہ دارکھ (تاریخی واقعات دے حوالے نال) حق پر ایانا نکاں بھائی لالوتے ملک بھاگی دی ساکھی، وارث (احمد شاہ ابدالی دے حملے بارے) وڈا گھلو کھارا 1984ء دے واقعہ بارے ایہہ ناک سیاسی چتتا نوں تاریخی کچھ نال سامنے لیان دے نیں۔

پاکستان وچ اک ای قوم ہون دے ناطے 1997ء توں بعد صورت حال پر امن رہی تے علیحدگی دی کوئی وڈی تحریک سامنے نہیں آئی۔ 1980ء دے دھا کے وچ البتہ اجو کا تھیئر نے بول تے پابندی نوں محسوس کر دیاں ہوئیاں گڈو تے بلھارور گے ناک رچے۔ ایہناں دامھاڑوی زیادہ تر سماجی تے تاریخی اے چنانچہ مشرقی پنجاب دی نسبت مغربی پنجاب وچ تاریخی تے اپیک رجھاناں دا ڈراما گٹ دسد اے۔ مغربی پنجاب وچ مزاحمتی تحریک دامھاڑ میجر اسحاق دے قفس تے مصلی، نجم حسین سید دے تحت لہور، اک رات راوی دی، الغوالو پیرنی دی وار، سبھی دی وار توں اڈ پنجاب لوک رہس ولوں سر بے ناٹکاں ہنیرے دا پندھ، دھرو، کتن ہارے، زنانی، کراٹ، شاہد ندیم دے ناٹکاں بری لپڑ وچ نظر آؤندا اے۔ ایہناں ناٹکاں وچ اجتماعی طور تے انفرادی سطح تے معاشرے اندر افراد نال ہون والی کھج دھرو تے نا انصافی نوں مزاحمتی کچھ نال پیش کیتا گیا اے۔ مزاحمتی تحریک توں اڈ پنجابی ناک دامھرواں حصہ اوہ سیکولر ناک اے جیہڑا حقیقت پسندی دی لہر پٹھ سماج وچ جنم لین والے مسائل نوں درشکاں سامنے لیاندا اے مثلاً مشرقی پنجاب وچ جتندر براڑ، انیتا سب دلش، نیتا مہندر، نیلم مان سنگھ، شیلہ بھٹیا وغیرہ نے ناری سمیاتے ناری چتتا دے حوالے نال کئی کہانیاں نوں ناکگی کرت دتی۔ فاصلے، کدیسن چڑی دی امبرول اڈاری، ایہناں دی آواز، بیگم دی دھی، سکھی لکھ، لڑکی جس نوں رونانہیں آؤندا، جدوں میں صرف اک عورت ہندی آں ایس موضوع دے نمایاں ناک نیں۔ مغربی پنجاب وچ شاہد ندیم، ہما، ناکہ، ظہور جوئیہ، فاروق، رخسانہ خاں تے نگہت خورشید نے زنانیاں دے مسائل نوں اجاگر کیتا۔ زنانی، چولہا، گڈو، دکھ دریا، کلٹوم دی کہانی توں اڈ خصماں کہانیاں تے رجھان رنی دے ڈرامیاں نے زنانی کچھ نوں پنجابی ناک وچ نمایاں کیتا۔

پنجابی ناولک دا اک ہور مہاڑ تھیٹر برائے تبدیلی وجہوں اے جس وچ پنجابی ناولک نوں سماجی سطح تے تعلیم و تربیت تے سوچ دی تبدیلی واسطے مقصدی حوالے نال ورتوں وچ لیا یا جاندا اے۔ ایس سلسلے وچ انٹرا ایکٹوریٹور سنٹر لاہور، چولستان ڈیولپمنٹ سوسائٹی بہاولپور، جاگ بہاولپور، سو جھلا ناولک گروپ ملتان، نواں تھیٹر لاہور، کوہاٹ تھیٹر گروپ، برگد تھیٹر گروپ گوجرانوالہ، سنکٹانی گروپ راجن پور وغیرہ نے ودھیرا کم کیتا۔ ایس قسم دے ناولک وچ کسے سماجی مسئلے اُتے پہلوں ادھان ناولک پیش کیتا جاندا اے فیروکھن والیاں نوں ناولک دا حصہ بنا کے اوہناں دی سوچ مطابق مسئلے داخل تلاش کیتا جاندا اے، جیہڑا مسئلے دا سچا حل تے اوس کمیونٹی واسطے قابل قبول ہوئے۔ ایس قسم دے ڈرامیاں دے موضوع عموماً زنانیاں واسطے معاشرے اندر عزت تے نکریم پیدا کرنا، تعلیم، بال مزدوری، بھٹے مزدور، ونی دی رسم، وٹا سٹا، طلاق، جینز وغیرہ دے مسائل اُتے لکھے جانداں نیں۔ ایس قسم دے تھیٹر بارے آگستو بوآل لکھدا اے:

”محکوم لوگوں کی poetic کو سمجھنے کے لیے ضروری ہے کہ اس کا
بنیادی مقصد ہمارا مقصد ہو یعنی لوگوں کی تبدیلی۔ تماشائی جو کہ تھیٹر
میں خاموش کردار ادا کرتے ہیں اس کیس میں اداکار بن جاتے
ہیں۔ جو کہ ڈرامے کا رخ تبدیل کر سکتے ہیں۔“ (11)

پنجابی ناولک وچ اگرچہ سیکولر رجحانات ہمیشہ نمایاں رہے نیں مشرقی پنجاب دے ناولک وچ مذہبی مہاڑ، مذہبی قصے کہانیاں تے ادھارت ناولک راہیں پنکر داسدا اے۔ صدیاں توں رام لیلیا کرشن لیلیا، سیتا رام لکشمن دے قصے مہا بھارت رامائن دی کہانیاں توں لے کے جدید دور انہویں ویہویں صدی وچ سکھ گوروں دیاں جنم ساکھیاں پنجابی ناولک وچ مذہبی مہاڑ نوں پیش کر دیاں نیں۔ جن سچ پلے ہوئے، گور بن گور اندھیرا، تلونڈی دی نشع، دھر پئے دھرم نہ چھڈیے، سیس دیاں اشرن نہ دیاں وغیرہ ناولکاں نے مذہبی ماننا وجہوں شہرت کھٹی پر مغربی پنجاب دے ناولکاں وچ کدرے مذہبی مہاڑ نہیں دسدا۔ مغربی پنجاب وچ ناولک دا جھکا مذہب تے پیر پیغمبروں دی تھاں روحانیت معرفت تے ابدی دنیا دی پریرنا دیندا دسدا اے سجاد حیدر داسو بھاگہ، راتیں کرن شکار دلاں دے، خالی تاک کنول مشتاق دا بکل دے وچ چور، شاہد ندیم دا بلہار بی عرفان تے معرفت دی تلاش دے ناولک

نیں۔ جدید دور وچ انسان نوں معاش توں اڈ معاشرے اندر رہندیاں ہونیاں کئی طرح دے نفسیاتی دباؤ تے منو و گیا ناک سمسیاواں داسا منا کرنا پیندا اے پر تیشو گارگی دے نائکاں وچ انسانی نفس تے اوہدے اندر لے باہر لے تضاداں نال جنن والی صورت حال نوں بھرویں ڈھنگ نال زیر بحث لیا گیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”گڈی دا سفر 1953ء، پرچھانویں 1956ء، چھلیڈ 1959ء،

ترک سار دا ہنر 1960ء، کونپل پھٹی لاوے چوں 1969ء ایسے قسم

دے نائک نیں“۔ (12)

ایس توں اپری منزل، ’من دیاں من وچ‘ انسان دے اندر ہونے والی اتھل پتھل دی عکاسی کردے نیں۔ جد کہ مغربی پنجاب وچ بانو قدسیہ داسدھراں، شاہد ندیم داسرم دی گل، نجم حسین داچوگ کسمبے دی آغا اشرف داجا دوتے شاعر ایس قسم دے نائک نیں۔ پنجابی نائک وچ اگرچہ ودھیرے نائک حقیقت پسندی دی لہر پیٹھ لکھے گئے پر کجھ نائک ابسرد دے زمرے وچ وی آؤندے نیں جدوں انسان دیاں اندر لیاں تے باہر لیاں خواہشاں دا ٹکرا ہوندا اے تے اوہ آپ نہیں سمجھ سکدا کہ اوہ کیہ چاہندا اے۔ مشرقی پنجاب وچ بیبل بیچ تے لونگ گواچا، کنگ مرزا تے سپیرا، چوا جے نہیں سکا، سنہرا کالا چٹا، مرد مرد نہیں عورت عورت نہیں، ساڈے تن لتاں والا میز، میں تاں اک سارگی آں (اتم جیت)۔ مغربی پنجاب وچ ڈاکٹر ناہید شاہد دامومی کاغذ، یونس بٹ دا کھو، مستنصر حسین تارڑ دا پرتاوا آدنا ناک بتدرتج ایسے لہروں آشکار کردے نیں۔ پنجابی نائک دا اک ہور مہاڑ اوہدوں سامنے آیا جدوں ہندوستان دے دیس واسیاں نوں کسے نہ کسے مجبوری بھاروں اپنا دیس چھڈ کے امریکہ کینڈا افریقہ برطانیہ تے دو جے مکاں وچ جانا پیا پردل دی سانجھ تے اوہ اپنی مٹی دی واشنانال جڑی سی۔ فیروں دیس دیاں نویاں ریتاں، معاش دے مسائل نوں تہذیب نال ٹکرا سماجی معاشرتی تے سیاسی تضاد جیہڑے انسان دے اندر نفسیاتی مسائل وی پیدا کردیندے نیں۔

انگلینڈ وچ درشن سنگھ دا آتو داویا ہر بھجن سنگھ برک دے زمین، ترسیم نیلی گری دے ’بسی سڑک لہوردی‘ لکھا سنگھ جوہر دے ’پونڈا دے پواڑے‘ کنیا وچ عجائب کمل دے ’لنچرا آسمان‘ گھیاڑ۔ عینکاں تے دستانیاں ورگے ہتھ، منٹومر یا نہیں۔ کینڈا وچ سکھ ونت ہندل دا پکٹ لائن، اجیر روڈ دا کاگاٹا مارو، کلونیندا گھیرا د انھیاں

گلیاں، سچا سنگھ کینیڈین۔ رویندر روی دے درد یو اراں ادھی رات دو پہر، صفر نائک، مکڑی نائک، اجے نائک نہیں جیہڑے انسان دے اندر تے باہر دے تضاد توں لے کے مغرب دی معاشی ترقی تے اوس دے وگاڑ تے سپر طاقتاں دے تیسری دنیا نال ٹکراؤ، عالمی سیاسی تناظر وچ الیکڈے دسدے نیں۔ جتھوں تک رویندر روی دے نائکاں دا تعلق اے ایہہ تکنیکی اعتبار نال وی پنجابی دے ٹوٹل نائک دے زمرے وچ آؤندے نیں۔ جہاں وچ پرتی دھناں شیڈ و لائٹس، الٹرا لائٹس تے موسیقی دے جدید استعمال نال جدید عالمی سطح تے نویں رجحاناں نوں ظاہر کیتا گیا اے۔ کرتار سنگھ دگل ایہناں نائکاں بارے لکھدے نیں:

“The dramatic time in his play is not indistinguishable from Real time. There is no stage as such. The entire action takes place on cross roads. There is no logic of cause and effect in the behaviour and actions of characters” . (13)

رویندر دے نائک انفرادی تے اجتماعی سطح تے نفسیاتی ٹکراؤ انسانی تعلقات دے الجھاتے بیرون ملک و سدے ہندو اسیاں دی جذباتی سمیادیاں نوں جدید نائکی کرت نال پیش کیتا اے۔ رویندر روی دے نائکاں بارے پروفیسر عاشق راہیل لکھدے نیں:

”ایہناں دے اکثر منظوم نائکاں دا موضوع دنیا داری دے کسے خاص علاقے نال تعلق نہیں رکھدا۔ پر ایہناں دا پسارتے ایہناں وچوں نکلدے نتیجے عالمی پدھر دے نیں“۔ (14)

ایہہ ودھیری خوشی دی گل اے کہ ایس ویلے پنجابی نائک وچ علامتی البسٹرو نفسیاتی، کامیڈی، معاشی، معاشرتی، مزاحمتی، روحانی، مذہبی، حقیقی تاریخی غرض ہر طرح دے مہاڑ دسدے نیں۔ جس پاروں پنجابی نائک دے پسار وچ دیس پیاردی مٹی دی واشناوی اے تے نویں تہذیب دی پر میرا داسا تھوی۔

حوالے

- 1- شوکار مدھر، بھارت کے لوک ناطیہ کانی پرکاشن، دہلی 1980ء ص 27
- 2- شاہد رزمی، اپنا اور اُردو ڈراما تخلیق کار پبلیشرز، نئی دہلی 1995ء ص 32
- 3- سید اختر حسین اختر، پنجاب کی لوک ریت، لہراں ادبی بورڈ، لاہور 2006ء ص 62
- 4- عبدالغفور درشن قند، ماہنامہ: ڈراما نمبر، پشاور، فروری مارچ 1976ء ص 121
- 5- افضل پرویز، لوک تھیٹر، لوک ورثہ اشاعت گھر، اسلام آباد، سن ندارد، ص 25
- 6- سید اختر حسین اختر، لوک ناک لہراں (ماہنامہ)، لاہور، اگست 1991ء ص 11-12
- 7- نجم حسین سید، جنگل دارا کھا، مجلس شاہ حسین، لاہور 1968ء ص 26
- 8- اُردو تھیٹر سیمینار نمبر، ایوان اُردو، دہلی، اپریل 1994ء ص 18
- 9- ڈاکٹر ستیش کمار ورمہ، پنجابی ناک داتھاس پنجابی اکیڈمی، دہلی 2005ء ص 80
- 10- نگہت خورشید، تھیٹر تے الیکٹرانک میڈیا دا پنجابی ناک ان چھپیا مقالہ پی ایچ ڈی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ص 367
- 11- عاصم کریم، تھیٹر آف اِپریسڈ انٹرا ایکٹرسورس سنٹر، لاہور 2003ء ص 115
- 12- مہندر پال کابلی، پنجابی ساہت دا اتھاس آدھونک کال، گورونانک دیویونیورسٹی، امرتسر 1990ء ص 81
- 13- Kartar Singh Dugal, From my book shelf, The Tribune (Daily), Chandigarh India, 28 July 1984
- 14- عاشق راہیل، پروفیسر، لہراں (ماہنامہ)، لاہور دسمبر 2001ء ص 38

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP49-62

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر صفیہ ایوب

پنجابی کومل لیکھ

Abstract

In this article, "Komal Lekh" has been briefly introduced in the light of definitions from different dictionaries of the world. Komal Lekh is foreign genre of writing, generally known as "Light Essay", written in France for the first time by a French writer "Montaigne" in French language. This genre very swiftly travelled to Urdu and Punjabi literature through English literature from England. Furthermore the types of Komal Lekh have been elaborated along with the necessary ingredients of Komal Lekh. At the end of this article an overall impact of Komal Lekh has been explained.

کومل لیکھ دابا قاعدہ مڈھ ویہویں صدی دے ادھ وچکار لے سسے ہویا تے آج ایس صنف نوں شروع

ہو یاں سٹھور ہے لکھ چکے نہیں قریباً ادھی توں ودھ صدی داسفر طے کر کے ہُن ایہہ اک مقبول صنف داروپ وٹا چکی اے۔ پنجابی کول لیکھ دی عمر گواہی پرانی نہیں پر فیروڈی ایس دا کھلار تے پسا بہت زیادہ اے۔ اردو وچ ایس نوں انشائیہ تے پنجابی وچ کول لیکھ آکھدے نیں۔ کول لیکھ دے لفظی معنی ملائم تے گولانکلدے نیں تے لفظ لیکھ توں مراد لکھت یا مضمون اے۔ یعنی کول لیکھ دا مطلب اجیہی لکھت ہو یا جس نوں پڑھن توں بعد قاری اپنے آپ نوں ہلکا پھلکا محسوس کرے۔

تاریخ ول جھات پایاں پتہ لگدا اے پئی کول لیکھ اک غیر ملکی صنف اے جہدا بانی مونٹین (Montaigne) سی ایہہ صنف فرانس توں ٹر کے انگلستان توں ہوندی ہوئی اردو راہیں پنجابی تیکر اپڑی۔ مونٹین نے جس دور وچ جنم لیا اوہ دور مذہبی حوالے نال ڈھیرا ہیبت رکھدا اے اوس سسے دووڈے مذہبی گروہ سن۔ اک گروہ ابن رشد دے حامیاں داسی دوجا اوس دے مخالفان دا۔ اوس ویلے لوکائی تے حکومت دونوں مذہبی پاگل پن وچ شدت اختیار کر چکے سن علمی حلقیاں وچ ابن رشد دے حامیاں تے مخالفان وچ کارٹائی سی مذہبی حلقے ایہہ چاہندے سن پئی ابن رشد تے ایس دے حامیاں نوں تعلیمی اداریاں وچوں کڈھ دتا جائے۔ مونٹین نے بھانویں اپنے آپ نوں کسے گروہ دا حامی ظاہر نہیں کیتا سی۔ پر اندروں اوہ ابن رشد دا حامی سی ایس نظریہ فکری آزادی نال ای نوں سانس دا مڈھ بچھا ایسے طرح مونٹین کول لکھن لئی بہت کجھ سی پراوس اپنی گل نوں سنجیدہ لکھن دی تھاں کول کر کے لکھیا ایس طرح مونٹین نے ابن رشد دی حمایت کیتے بنا ای اوس دے نظریے دی پیروی کردیاں ہوئیاں ایہہ لیکھ لکھے ایہہ لیکھ اوہناں بھیداں توں خالی نہیں جیہڑے مذہبی کماں نوں عقل تے دلیل نال سامنے لیاوندے نیں ایس طرح مونٹین نے اپنیاں لکھتاں وچ اپنے فکری اظہار لئی اک نوں راہ لکھی۔ کول مشتاق ہو ریں لکھدے نیں پئی:

”اوپنے اپنے کول لیکھاں نوں منصوبہ بندی نال نہیں سی لیا۔ سگوں

اپنے اندر دی بے قراری تے تخلیقی اُبال تے اوہنوں لیکھ توں کھلے

لیکھ لکھن لئی پریا“۔ (1)

اصل وچ انگریزی دے Light Essay دا ترجمہ پنجابی وچ کول لیکھ کیتا گیا اے۔ ایہہ ناں ایس

صنف تے ڈھیر سجا پھدا اے۔ لفظ کول اپنی تشریح آپ وے انج لیکھ معنی دے لحاظ نال اجیہا لیکھ اے جہدے وچ وڈے توں وڈے تے گھمبیر مسئلے نوں ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ ایس طرح پیش کیتا جاندا اے کہ قاری دے ذہن تے دماغ تے ذرا وی بوجھ نہیں پیندا تے مسئلہ وی حل ہو جاندا اے۔ کول لیکھ دے لغوی معنیاں نوں ویکھیا جاوے تے دسد اے کہ ایہہ لفظ انشائیے توں لیا گیا اے تے انشائیے دا لفظ انشآتوں نکلیا اے۔ اڈواڈ ڈکشنریاں وچ کول لیکھ (انشائیے) دے معنی ون پونے انج درج نیں۔ اردو انسائیکلو پیڈیا جلد اول موجب:

”ابتدائی دور کے ہلکے پھلکے اور لطیف مضامین لکھنے والوں میں میاں عبدالعزیز فلک پیمہ اور میاں بشیر احمد خصوصیت رکھتے ہیں۔ ان کے علاوہ داؤد دوزیر اور امجد حسن کی تحریریں اور وزیر آغا کے بعض مضامین اس صنف کے اچھے معیار کی جستجو ہیں۔ ان کے زیر اثر اس روایت میں خاص تجربات ہوئے اور ہلکے پھلکے موضوعات پر تاثراتی مضامین کی ایک نئی صنف کو بعض نئے لکھنے والوں نے رواج دیا۔ اسے انشائیہ کا نام دیا گیا ہے۔ ادبی رسائل میں پہلے ادبی دنیا (لاہور) اور پھر بعد میں اوراق (لاہور) میں انشائیہ نگاری کے اصولوں اور اس کے فروغ کے لئے باقاعدہ تحریک شروع ہوئی۔ نظیر صدیقی نے بعض اچھے انشائیے تحریر کیے۔ ان کے علاوہ مشتاق قمر اور مشکور حسین یاد کے نام اس صنف کے لکھنے والوں میں ممتاز نظر آتے ہیں۔“ (2)

اڈواڈ ادبی اصطلاحواں وچ کول لیکھ یا انشائیہ واسطے اڈواڈ مفکراں دے نظریے پیش کیتے گئے نیں۔ جہاں وچ واضح دسد اے کہ کول لیکھ نوں حقیقتاً Light Essay متصور کیتا جاسکدا اے۔ انور جمال ادبی اصطلاحات وچ لکھدے نیں کہ:

”اردو میں انشائیے کا لفظ غالباً سب سے پہلے اختر اور نیوی نے استعمال کیا ہے لیکن اس لفظ کو بطور صنف نثر اور اصطلاح کی حیثیت

سے فروغ دینے میں ڈاکٹر وزیر آغا اور ڈاکٹر انور سدید نے پہل

کی۔ (3)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید موجب ”انشائیہ انشا پر دازی توں نکلیا اے لغوی معنیاں وچ موضوع توں ہٹ کے ایہنوں اک اجیہی لکھت ہونا چاہیدا اے۔ جہدے وچ انشا پر دازی تے بیان دے زور نوں مڈھلی اہمیت حاصل ہووے۔ کول لیکھ دے اڈواڈ معنیاں نوں ویکھ کے ایہہ نتیجہ نکلا اے پئی کول لیکھ اک اجیہی لکھت اے جہدے راہیں سماجی تے ماحولیاتی آلودگی تے سٹرائنڈ دے مارے ہوئے ذہناں نوں تروتازہ کیتا جاندا اے ایس طرح معاشرے وچ موجود برائیاں تے کوہجاں دی نشاندہی کیتی جاندی اے تے بھیڑے لوکاں نوں اوہناں دا عکس دکھایا جاندا اے چنگے تے بھلے مانس لوکاں دی سلاہنا تے تعریف کیتی جاندی اے اوہناں دی تسلی تے تشقی داسا مان کیتا جاندا اے۔ کنول مشتاق چو نوں انشائیے وچ لکھدے نیں:

”ایس لئی اسیں اپنے موضوع اپنے آل دوالے توں لیندے آں

تے ایس طرح ساڈا موضوع موئنیں یا بیکن دا موضوع نہیں بن

سکدا۔ تے نہ ای موئنیں یا بیکن دے موضوع ساڈے موضوع بن

سکدے نیں۔ ایس لئی پنجابی کول لیکھ وچ اپنے لہوتے ماس دیاں

گلاں نیں۔ اپنی ہوئی تے بیتی دیاں گلاں نیں۔ اپنے مشاہدے تے

اکھیں ڈٹھیاں تصویراں نیں۔“ (4)

کول لیکھ (انشائیہ) نوں دور دی پیداوار اے تے پچھلے تریہہ چالھی ورہیاں وچ ایس صنف نے ڈھیر ترقی تے ناں کمایا اے کجھ لوکاں دا خیال اے پئی انشائیے دی صنف انشا پر دازی توں نکلی اے۔ ایس لئی ایہہ آکھنا غلط نہ ہووے گا پئی اپنے معنوی تے موضوعی لحاظ ناں کول لیکھ دی جنی لوڑ اے پہلے کدی محسوس نہیں ہوئی۔ کیوں جے آج دے سیاسی، معاشرتی تے معاشی دور وچ جدا انسان بُری طرح ذہنی دباؤ دا شکار اے۔ کول لیکھ ورگی لکھت اوس دے ذہنی دباؤ نوں گھٹ کردی اے تے ایہنوں ایس Tention توں چھٹکارا دوان وچ مدد دیندی اے۔ پنجابی وچ انشائیے لئی کول لیکھ دی اصطلاح ورتی گئی۔ مڈھ توں ایس طرح دیاں لکھتاں نوں کول لیکھ یا انشائیہ

نہیں آکھیا گیا پنجابی وچ اجیسیاں لکھتاں نوں ہساو نے لیکھ آکھیا جاندا سی۔ کنول مشتاق اپنی کتاب وچ لکھدے
نیں:

”کول لیکھ“ دی ورتوں اپنی سہیان دا عمل اے۔ بھارتی پنجاب وچ
جیویں طنز لئی ”وٹنگ“ مزاح لئی ”ہاس“ تے ہاسے مخول لئی ”ہاس
رس“ دی اصطلاح گھڑی گئی اے۔ Personal Essay لئی
”لگھو لیکھ“ دی ورتوں کیتی اے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ اسیں طنز
لئی ”سٹھ“ تے مزاح لئی ٹھہرتدے یاں۔ ایس لئی طنز و مزاح لئی سٹھ
تے Persona Essay لئی کول لیکھ دی اصطلاح گھڑی
اے۔“ (5)

کول لیکھ دی اصطلاح نوں بھارتی پنجاب وچ جہاں پائے تاں پتہ چلدا اے پئی مغل سے وچ دی
ہاس رس والے لیکھ لکھے جاندے سن۔ مغل مزاج وچ ہلکا پن پیدا کرن لئی اپنے درباراں وچ مسخرے تک رکھدے
سن جہدا مقصد قتی ٹینشن تے دباؤ تو پچناسی ایہی وجہ سے کہ مغلیہ دور وچ کول لیکھ نوں ڈھیر پذیرائی ملی۔ کنول
مشتاق ہوریں لکھدے نہیں:

”بھارتی پنجاب وچ ہلکے پھلکے سٹھ تے ٹھہر والے لیکھاں ول بوہتا
دھیان دتا جاندا اے۔ اوہناں نے پنجابی ادب دی نویں صنف کول
لیکھ نوں اچھ طور تے نہیں لیا یا پتہ نہیں اوہناں نے ایس پاسے
دھیان کیوں نہیں دتا۔ یا شاید اوہ ”کول لیکھ“ نوں ہلکے پھلکے سٹھ تے
ٹھہر والے لیکھ توں دکھ نہیں سمجھدے۔ ایہدی وجہ ایہہ وی ہوسکدی
اے پئی اوہ اپنی روایت نال کپے پیڈے جڑے ہوئے نہیں۔“ (6)

ارو وچ ایس صنف نوں انشائیہ دی اصطلاح وچ ورتیا گیا۔ ایس اصطلاح توں پہلاں جو کچھ وی لکھیا
گیا ایس بارے اوہ خود وی وضاحت نہیں کرسکدے۔ ایس لئی اوہناں کدی انشائیہ لطیف، کدی نثر لطیف تے

کدی انشائیہ دی اصطلاح ورتی۔ اوس ویلے کیوں بے ایس اصطلاح دافنی تصور نہیں سی ایس لئی ایہہ تحریک دی شکل وچ سامنے نہ آسکے۔ تاثر ایہہ ابھر دا اے کہ انشائیہ انگریزی لفظ Essay دا ہی مترادف اے۔ پر Essay کیوں بے بہت کھلی ڈھلی اصطلاح اے ایہدے وچ ہر طرح دے مضمون آجاندے نیں اردو Essay دے ساویں دے طور مضمون دی اصطلاح پہلے توں ای موجود سی انگریزی ادب وچ وی انشائیہ لئی Essay دی تھاں پرسنل ایسے دی اصطلاح ورتی جاندی۔ ایہہ مناسب جا پدا اے پئی انشائیہ نوں عام مضموناں توں دکھ کر کے ایس نوں پرسنل Essay دے ساویں منیا جاوے ایس لئی ای ایس دے بے جا ورتے جان نال پیدا ہون والیاں غلطیاں نوں مکایا جاسکے۔ انگریزی وچ ایس صنف لئی Essay دا لفظ ہی ورتیا گیا اے۔ بشیر سینی لکھدے نیں:

”انگریزی کے جدید انشائیہ نگاروں نے خاص طور پر اپنے ایسز کو پرسنل ایسز کی اصطلاح سے ممیز کر لیا۔ کیونکہ ایسے کو دیگر انواع کے ایسز سے الگ کرنے کے لئے یہی ایک طریقہ باقی تھا۔ اردو میں انشائیہ کی اصطلاح دراصل اس پرسنل ایسے کے متبادل رائج کی گئی ہے۔ ہمارے پاس مضمون کی اصطلاح نہ صرف موجود ہے بلکہ رائج بھی ہے۔ لہذا انشائیہ کو عمومی ایسے کی بجائے پرسنل ایسے کے مترادف سمجھنا ہی مناسب ہے۔“ (7)

یعنی Essay دے لفظی معنی کوشش دے نیں اصطلاحی مضمون وچ سب توں پہلاں موئین نے ایس نوں ورتیا تے اپنی حیاتی دے آخری چند ورہیاں وچ کجھ بے ترتیب جیسے مضمون لکھے اوہنے صرف اپنے خیالاں نوں لوکا ئی تے ظاہر کیتا پر اوہ کوئی نویں صنف نہیں سی آکھنا چاہندا، بعد وچ آن والیاں نے ایس نوں نویں صنف آکھیا۔ کوئل لیکھ ادب دی اک ایہی نثری صنف اے جیہدی ہیئت چھوٹے مضمون وانگ ہوندی اے تے ہلکے پھلکے انداز وچ سنجیدہ مسئلے نوں ایہدے راہیں بیان کیتا جاند اے۔ چونکہ کوئل لیکھ ادب دی اک نویں صنف اے جیہڑی ڈھلیاں پڑاں وچوں لنگھدی اتھے اڑی اے۔ ایہہ صنف ادب وچ بوہتی پرانی نہیں۔ ایس لئی ساریاں

تعریفاں سامنے آون دے باوجود حالی تیکر ادباء کو مل لیکھ دی کسے اک تعریف تے متفق نہیں۔ کسے وی ادبی صنف دیاں مستند تعریفاں نوں کھ رکھے تاں نتیجہ نکلا اے پی ہر صنف اپنی تعریف تے مطمئن نہیں اک دی تھیں کئی کئی تعریفاں دی منگ کردی اے۔ ایس لئی کو مل لیکھ لئی کسے تعریف دا متھ لینا اوہدے اُتے سارے لکھاریاں دا اتفاق کر لینا ضروری تے ویلے دی اہم لوڑ اے۔ ایہہ اجیہی صنف اے جہدے وچ حکمت توں لے کے حماقت تیکر تے حماقت توں لے کے حکمت تائیں سارے پڑا لکھنے پیندے نیں۔ ایہدے راہیں بے معنی گلاں وچ معنیاں دی بھال کیتی جاندی اے مطلب دیاں گلاں وچ ناواقفی تے انجانے پن نوں ابھار یا جاندا اے تے نادانی وچوں دانائی لکھی جاندی اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک موجب:

”میری جاچے پنجابی دا مزاج ”زیر لب“، حسن والا نہیں۔ پنجابی کھلے ڈُلھے سبھا دا اے۔ ایس لئی ایس دی لکھت وی کھلے ڈُلھے سبھا دی ہوندی اے۔ جیہڑیاں لکھتاں اَجکل انشائیے دے ناں تے چھپ رہیاں نیں اوہناں وچ بوہتا کر کے ایہہ گھاٹ ہوندی اے۔ فیراک ہور گل وی اے کہ ہساوے لیکھ وچ کتے نہ کتے چوہنرو دی ہوندی اے تے ہونی چاہیدی اے“۔ (8)

ایسے کتاب وچ اڈواڈ مفکراں دی رائے شامل کیتی گئی اے جنہاں وچ:

”ڈاکٹر ناصر رانا:

کسے اک موضوع اُتے ہلکے پھلکے انداز دی تحریر جیہدے وچ تہاڈا زاویہ نظر اگھڑواں سامنے آ جائے انشائیہ ہوندا اے۔

اجمل نیازی:

کسے بیٹھک وچ پینڈو لوکاں دی گل بات سب توں وڈا انشائیہ اے۔ ایس طرح ای کئی ہور وڈے لکھاریاں نیں انشائیے دی تعریف وکھرے انداز وچ کیتی اے جنہاں وچوں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، محمد

الیاس مرزا، قائم نقوی، غلام دستگیر ربانی، زاہد حسین انجم، ظفر منصور،
 ارشداقبال ارشد وغیرہ داناں آؤندا اے۔“ (9)

کوئل لیکھ یا انشائیہ انگریزی لفظ لائٹ ایسے دا پنجابی ترجمہ اے۔ ایسے طرحاں Encyclopaedia of Britannica وچ لکھیا اے:

“As a form of literature, the essay is a composition of moderate length, usually in prose which deals in an essay, cursory way with the external conditions of a subject and in strictness with that subject only as it affects the writer”. (10)

کوئل لیکھ دیاں تعریفاں نوں مکھ رکھیاں جیہڑی تعریف ایس صنف دے تکل تے پوری اُتردی اے تے
 بھرویں تعریف اے اوہ ”Great Essays“ دے مرتب ہاؤسٹن پیٹرسن دی اے۔ جیہڑی کنول مشتاق ہوراں
 دی کتاب وچ لکھی گئی اے۔ ہاؤسٹن پیٹرسن نے کوئل لیکھ دی تعریف کجھ ایس طرح کیتی اے:
 ”کوئل لیکھ ذہن دی اک لہر اے۔ ایہہ لہر کوئل لیکھ دی روح اے
 جیہڑی دماغ توں زیادہ دل دے تاراں نوں ملاوندی اے۔ ایس لئی
 آکھیا جاندا اے پئی چنگا کوئل لیکھ سوچ دا اک چنگیاڑا اے۔
 جیہدیاں چنگاں اڈدیاں نیں۔ ایس لئی ایہوں اک پھلجڑی جیہا
 کہیا گیا اے۔“ (11)

کوئل لیکھ توں مراد جیہی تحریر یا لکھت اے جہدے وچ کسے وی موضوع تے ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ گل
 بات کیتی جاوے۔ جس وچ طنز تے مزاح دی مقدار آٹے وچ لون دے ساویں ہووے۔ ایسے توں کوئل لیکھ دے
 کجھ ضروری انگ سامنے آندے نیں جنہاں دا کوئل لیکھ وچ پایا جانا بہت ضروری اے جنہاں توں بغیر کوئل لیکھ مکمل

نہیں ہوسکتا۔ اوہ انگ نہیں طنز، مزاح تے مضمون، مضمون کو مل لیکھ یا انشائیے دا بنیادی انگ اے۔ انگلش ڈکشنری وچ طنز یا Satire توں مراد اے۔ A Literary composition criticising some vice یعنی جھو، تصنیف، طنزیہ نظم تعریفیں وغیرہ۔ طنز نوں شروع توں لے کے آج تک ڈھیر معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ ایس توں مراد کسے شے واقعہ یا انسان دی برائی وی اے۔ طنز دیاں اوڈا ڈقسماں نیں جیویں طعنہ بازی، ہاسا، ٹھٹھا، نوک جھونک تے پھکڑ پین وغیرہ۔ وزیر آغا لکھدے نیں:

”عربی اور فارسی میں اس لفظ سے ملتے جلتے لفظ استعمال کیے جاتے

ہیں جیسے بعض طعن، استہزا، خدمت، طعن و طنز مضحکات شیطیات تے

جد و ہزل وغیرہ“۔ (12)

طنز نگار حیاتی دے ہر کچھ تے تنقید کردا اے اوہ مکر تے فریب سچ جھوٹ تے نفرت پیار دے خلاف ایس طرح لڑدا اے کہ اوہ دے راہیں نفرت تے محبت دے جذبے نوں تحریک ملدی اے ظالم تے جا برائی نفرت تے حقارت و دھدی اے کمزور لئی دل وچ رحم دا جذبہ اگھڑدا اے۔ ایہدے برعکس انگریزی وچ مزاح نوں Humour داناں دتا گیا اے یعنی خوش طبع، ظریف Pleasant, Jocular، ہومر (hu-mur) Humour تے مزاقیہ۔ عرب دا مشہور مقولہ اے پئی ”الملح فی الکلام کا ملح فی الطام“، یعنی کلام یا گل بات وچ مزاح نوں اوہ ای درجہ حاصل اے جیہڑا تھبے وچ لون پاروں حاصل ہوندا اے۔ مزاح کسے غیر معمولی گل یا واقعے یعنی معمول توں ہٹ کے کسے دی حامی یا اچانک ہون والی حرکت داناں اے۔ جس نوں ویکھ کے بندہ بشر بے اختیار ہسن تے مجبور ہو جائے۔ جیویں اچانک کسے دا ڈگ پینا۔ انسان نوں ہسن ہسان دی خوبی فطری طور تے دتی گئی اے جس پاروں حیاتی دیاں اوکڑاں، مصیبتاں تے دکھاں نوں بھل جاندا اے ایہہ خوبی حیاتی گزارن دا اول سکھا وندی اے جس توں کم لے کے انسان کائنات دی سنجیدگی تے خیال دی صبر آزما کشمکش تے مزاح حادثیاں تے واقعاں دے بھاردے احساس نوں گھٹ کر کے انسان نوں اک نویں طاقت قوت تے تازگی دیندا اے جس نال اوہ نویں سرے توں حیاتی دیاں اوکڑاں دا مقابلہ کرن لئی تیار ہوندا اے۔ ایس نال ملد اچھل اخیال جناب کلیم الدین احمد داوی اے کہ:

”اگر ہنسی کا مادہ انسان سے سلب کر لیا جائے اگر وہ اسباب نیست و نابود

ہو جائیں جن کی وجہ سے ہم ہنستے ہیں تو پھر انسان ممکن ہے کہ فرشتہ ہو

جائے انسان نہ رہے۔“ (13)

جس توں ثابت ہوندا اے کہ ہسن ہسان دی خوبی انسان لئی ڈھیر ضروری اے۔ ویہویں صدی دے شروع وچ مزاج بارے دواہم نظریے ملدے نیں پہلا نظریہ ارسطو تے تھامس ہابز دا اے تے دو جا نظریہ امانویل کانٹ دا اے۔ ارسطو دے مطابق:

”دنہی کسی ایسی کمی یا بد صورتی کو دیکھ کر معرض وجود میں آتی ہے جو درد

انگیزہ ہو۔“ (14)

ارسطو تے تھامس ہابز دے نظریے رلدے ملدے نیں۔ ایہناں وچ اک خوبی سانجھی اے پئی ہاسا بھانویں کسے دی بد صورتی یا کمزوری توں ابھرے یا بد صورتی یا کمزوری پاروں۔ اوس دی وجہ دو جیاں دیاں خامیاں یا کمزوریاں ہوندیاں نیں۔ جتھے سب کجھ موزوں تے مناسب ہووے او تھے ہاسا نہیں جم سکدا۔ ہاسا عام طور تے کسے خامی تے بے ڈھنگے پن دے پیٹے وچ ہوند وچ آؤندا اے۔ مزاج حیاتی تے آل دوالے نال پیار، دلچسپی تے مفاہمت دی پیداوار اے۔ مزاج نگار جس عمل تے ہسد اے اوس نال نفرت نہیں کردا۔ اوہدے سامنے ہمدردی تے اصلاح دا جذبہ ہوند اے۔ طنز تے مزاج انگریزی، اردو، فارسی، عربی تے پنجابی ہر ادب وچ موجود اے کول لیکھ پنجابی ادب دی اک اجہی صنف اے جہدے وچ طنز تے مزاج دی معمولی مقدار موجود ہوندی اے۔ مضمون نگاری دی صنف وی انگریزی توں اردو وچ آئی۔ انگریزی وچ ایس صنف نوں Essay آکھیا جاندا اے۔ مضمون کیوں جے اک عمومی اصطلاح اے ایس کر کے اڈواڈ مضموناں نوں اک دو جے نال ملان لئی تفریحی کلمات ورتے جاندے نیں جیویں تنقیدی مضمون، ادبی مضمون، علمی مضمون، تاریخی مضمون، شخصی تے غیر شخصی مضمون۔ ڈاکٹر اختر جعفری ادبی صنفاں وچ لکھدے نیں پئی:

”مضمون کسے اک موضوع بارے معلومات جمع کر کے پیش کردین دانان

اے۔ مضمون وچ لکھاری نوں اپنا ذہن آزاد چھڈن دی اجازت

نہیں۔ اوہ لکھت نوں پہلاں ای اپنی منزل مقرر کر لیندا اے تے فیر

معلومات نوں ترتیب نال بیان کردا اے۔“ (15)

ایہناں تئیں انکاں دی کول لیکھ وچ موجودگی ہی اک چنگا کول لیکھ تخلیق کردی اے پر طرتے مزاح دی مناسب مقدار ایس وچ ہونا ات ضروری اے۔ لکھت بہت زیادہ طنزیہ تے ترکیبی ہووے تے نہ ای ایس وچ مزاح دی مقدار بوہتی ہووے کیوں جے کول لیکھ وچ ڈھیر مزاح ہو جائے تے اوہ کول لیکھ نہیں رہندا۔ ایس لئی ایہناں گلاں دا خاص خیال رکھنا پیندا اے۔ کہ ہر مصالحہ مناسب مقدار وچ موجود ہوئے۔ کول لیکھ اجوکے دور دی اک اختلافی صنف اے ڈھیر ادیبیاں تے نقاداں نے مضمون تے کول لیکھ نوں اک صنف قرار دتا اے۔ ایس توں وی انکار نہیں پر ایہہ وی درست اے پئی ایہناں دونوں صنفاں وچ ڈھیر اختلاف نیں ایہہ دکھو دکھو صنفاں نیں دونوں نوں اک دو جے نال رلایا نہیں جاسکدا۔ پر بہت سارے لوگ مضمون تے کول لیکھ وچ فرق نہیں کر سکدے سگوں دونوں نوں اکو صنف سمجھدے نیں۔ بظاہر کول لیکھ تے مضمون دی ہیئت یا شکل وچ کوئی فرق نہیں دسددا دونوں اک ای صنف چا پدے نیں پر داخلی تے خارجی اعتبار نال ایہناں وچ ایہہ فرق واضح اے۔

- (۱) کول لیکھ وچ داخلیت ہوندی اے جد کہ مضمون وچ خارجیت پائی جاندی اے۔
- (۲) کول لیکھ وچ موضوع دی کوئی قید نہیں معاشرے دے کسے وی مسئلے نوں ایس وچ بیانیا جاسکدا اے۔ جد کہ مضمون دے عنوان تے موضوع اپنے وسیع نہیں ہوندے سگوں فکری تے سنجیدہ ہوندے نیں۔
- (۳) کول لیکھ شخصیت دا اگھڑواں اظہار ہوندا اے لکھاری کدے وی اپنے آپ نوں موضوع توں باہر نہیں لے جاند ا۔ سگوں کدھرے نہ کدھرے کول لیکھ وچ لکھاری دی شخصیت دسدی اے جد کہ مضمون خارجی پہلوواں تے روشنی پاند اے مضمون وچ سیاست، اصلاحی پہلو، سماجی پہلو تے مذہب سب کچھ شامل نیں۔
- (۴) کول لیکھ ادب برائے ادب جد کہ مضمون ادب برائے حیاتی اے۔ ایس لئی ایہناں دونوں نوں اک سمجھنا غلط اے۔
- (۵) کول لیکھ نوں ہلکے پھلکے ڈھنگ وچ بیان کیتا جاند اے جد کہ مضمون وچ سنجیدگی دا پہلو نمایاں اے۔
- (۶) مضمون وچ ہر گل بارے دلیلاں دتیاں جاندیاں نیں۔ کول لیکھ وچ دلیلاں دی تھاں عام گل کبھی جاندی اے۔
- (۷) کول لیکھ غیر مکمل ہوندا اے جد کہ مضمون مکمل ہوندا اے۔
- (۸) کول لیکھ لئی خیالاں تے جذبیاں دا ہونا ات ضروری اے جد کہ مضمون وچ عالمگیر سچائیاں تے حقیقتاں ہوندىاں نیں۔

- (۹) کول لیکھ وچ طنز تے مزاح دی چاشنی ہوندی اے جد کہ مضمون وچ ایہہ نہیں ہوندی مضمون خشک ہوندا اے۔
- (۱۰) کول لیکھ قاری نوں تفریح اپڑا ندا اے جد کہ مضمون قاری نوں بور کر دیندا اے۔
- (۱۱) کول لیکھ پڑھدیاں قاری ایس وچ ڈب جاندا اے اوس نوں اپنے (آلے دوالے) دا ہوش نہیں رہندا مضمون پڑھدیاں قاری چھیتی تھک جاندا اے۔
- (۱۲) کول لیکھ دا سبھا کھلا ڈھلا ہوندا اے تے مضمون وچ ہر رکھ رکھا دی پابندی ہوندی اے۔
- (۱۳) کول لیکھ وچ لکھاری دا زاویہ نظر اگھڑاں ہوندا اے جد کہ مضمون وچ اخیر تائیں پتہ نہیں لگدا لکھاری کیہ آکھنا چاہندا اے۔
- (۱۴) کول لیکھ مختصر ہوندا اے تے مختصر ہونا ای ایہد اوصف اے جد کہ مضمون لمبا وی ہوسکدا اے۔
- مضمون تے کول لیکھ وچ کارڈ ہیر اختلاف ہون پاروں ایس توں انکار کہ ایہناں دونوں صنفوں وچ کئی وصف رلدے ملدے نیں۔ جیویں کہ ہیئت یا شکل دے لحاظ نال دونوں صنفوں وچ کوئی فرق نہیں دسد اوہ آپوں وچ اک سانجھ رکھدیاں نیں۔ ایہناں دونوں صنفوں وچ جیہڑی دوجی وڈی سانجھ اے اوہ ایہناں دوہناں دا نثری صنف وچ ہونا اے۔ کول لیکھ نے فنی طور تے مضمون تے اجیہیاں کئی صنفوں نوں اپنے اندر سمویا ہویا اے تے فکری اعتبار نال ایہدے وچ کئی اوہ مضمون بیان کیے جانداے نیں جنہاں دی بالواسطہ سانجھ سماج نال اے۔ مجموعی پکھوں سماج تے فردی جوت اک نفسیاتی معاملہ اے تخلیق کار دی حساسیت ایہوں داخلی تے خارجی دوہاں دھراں تے جوڑے رکھدی اے۔ جے لیکھ کار خارجی سرناویاں نوں ہی مگھ رکھدا اے تے درست نہیں، لکھاری خارجی معاملیاں نوں اپنے معاملے نہ سمجھے تے اوہ کجھ نہیں لکھ سکدا۔ ایہدے انداز بیان وچ سنجیدہ شاعری توں بعد اچانک مزاحیہ شاعری دا سامنے آجانا جہدے وچ حیاتی، انسانی نفسیاتی تے سماجی کوجھاں نوں ہاس رس راہیں پیش کیتا جاندا اے، ہسنا انسانی جبلت اے، جبلی لوڑاں ادب وچ وی محسوس ہوندیاں نیں تے اوہناں نوں ٹورن لئی نویاں صنفوں تخلیق ہوندیاں رہندیاں نیں۔ جویں نویں تخلیق، نویں ایجاد ہمیش پہلاں اوپری جا پدی اے، اختلافی ہو جاندی اے فیر جے اوہدے وچ دم سست ہووے تے اپنی تھان بنا لینی اے، ایسے لئی مضمون دے ہونداں انشائیہ/کول لیکھ اپنی تھان بنان وچ کامیاب ہو گیا اے، اپنی ہیئت اپنی بستر وی ایس نے آپ ای طے کر

لئی اے۔ ایہہ افسانے وانگ مختصر تے اک پلاٹ تے ٹردا اے پر ایہدے کردار دے مزاج افسانے ورگے نہیں ہوندے سگوں اوہناں بارے لیکھک دا مشاہدہ ہوندا اے۔ ایہہ ڈرامے دے مکالمے وانگوں دلچسپ ہوندا اے کیوں جے کدھرے اوہ چاشنی وی ملدی اے، مضمون وانگ اک موضوع کپی پیڈی پکڑ ورگا وی ہوندا اے پر مشاہدے والی گورھمی نظر دے نال نال لکھاری دے مزاج وچ بیک وقت سنجیدگی تے مزاج دا ہوننا ضروری اے۔ ایہہ مزاج پان لئی لیکھک دی وسیع نظری تے ذہن دی وشالتا اہم ہوندی اے۔ کول لیکھ اجہی باریک گن رکھن والی صنف اے جیہدے اُتے قلم چکنا ہر لکھاری دے وس نہیں اپنے دُکھاں تے ہسنا اپنے کوجھاں تے مسکرانا تہذیب دے رچاء تے فیرا ہدے مکن یاں بدن نوں واچنا تے فیر لکھنا سنجیدہ مزاج نگار دا ہی کم ہوسکدا اے۔

حوالے

- 1- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1986ء، ص 11
- 2- پروفیسر فضل الرحمن، اردو انسائیکلو پیڈیا، نئی دہلی: قومی کونسل برائے ترقی اردو، 1996ء، تیسرا ایڈیشن، ص 86-87
- 3- انور جمال، ادبی اصطلاحات، لاہور: نیشنل بک فاؤنڈیشن، س ن، ص 15
- 4- ڈاکٹر انعام الحق جاوید، پنجابی ادب دا ارتقاء، اسلام آباد، اکادمی ادبیات پاکستان، ص 271
- 5- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 58 - لارنس روڈ 1986ء، ص 16
- 6- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ص 16، 17
- 7- کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، ص 16، 17
- 8- ڈاکٹر بشیر سیفی، اردو میں انشائیہ نگاری، پنجاب یونیورسٹی لاہور 1980ء، ص 41
- 9- ان صبا، چھ پتا سے، لاہور: سلطانی کمپوزنگ 1995ء، ص 7، 8

- 10- The New Encyclopedia of Bartanica, Micropedia, 15th Editon,
1786, Chicago Press
- 11 کنول مشتاق، مرتب؛ چونویں انشائیے، ص 15
- 12 ڈاکٹر وزیر آغا، اردو ادب میں طنز و مزاح، لاہور: مکتبہ عالیہ 1977ء، تیسرا ایڈیشن، ص 47
- 13 کلیم الدین احمد، اردو ادب میں طنز و ظرافت، نقوش طنز و مزاح نمبر جنوری، فروری 1959ء، ص 49
- 14 ارسطو، مضمون طنز و مزاح نمبر جنوری، فروری 1959ء، ص 35
- 15- Kant: Critique of Iudgment, 2nd Ed. 1914, P.223

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP63-72

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 3

☆ ڈاکٹر منیر گجر

ہیر وارث شاہ و بیچ نامگی رنگ

Abstract

The portrayal of events in a written drama must be that strong that a reader can construct the scene and envision the situation without any hurdle. Waris Shah's "Heer" has not been written as a drama but it contains all the basic requirements of a drama. This article is an endeavor to ascertain the fact that the "Heer" of Waris Shah may be treated as a drama. Looking into it, you will find tragedy, comedy, suspense, thrill, action and romance, the basics to make any drama a success. Waris Shah was a stalwart when it comes to entertain the reader. He takes the control of situation and acts as a narrator, a director, a stage manager and a light controller simultaneously.

ناٹک دے کھیتز وچ مڈھلا کم یونانیاں دا اے۔ اوہناں ای ڈرامے دی ریت دے مڈھلے تک نقشے متھے۔ کلاسیکی یونانیاں لاگے ناٹک نوں لگ بھگ مذہب دا درجہ پر اپت سی۔ سکندر جدوں وی کسے علاقے اُتے جت دا جھنڈا ہراوند اتاں جشن وچ ناٹک ضرور کھیدیا جاندا سی۔ یونانیاں دے وچار موجب ناٹک دا اصل مقصد، کتھارسس، ٹریجڈی راہیں ای حاصل ہو سکدا اے۔ ارسطودی ”De Poetica“ وچ ٹریجڈی بارے اچ لکھیا اے:

“A tragedy, then, is the imitation of an action that is serious and also, as having magnitude, complete in itself; in language with pleasurable accessories, each kind brought in separately in the parts of the work in a dramatic, not in a narrative form, with incidents arousing pity and fear, wherewith to accomplish its catharsis of such emotions.” (1)

ناٹک کاردا بہت وڈا امتحان ہوندا اے کہ اوہنے دوقن گھنٹے یاں اک گنے متھے ویلے وچ بندے دی پوری حیاتی دی جھاکی دکھاوئی ہوندی اے۔ ایہی کلا دی کاریگری ہوندی اے کہ اوہ ایہناں چند گھنٹیاں وچ پوری حیاتی دے تاثر تے کرداراں دے رچھو یاں نوں کیویں اُبھاردا اے۔ پردھان پاتر دی حیاتی دے کیہڑے واقعے جوڑ کے ناٹک اُساردا اے تے کیہڑیاں نوں چھڈ دیندا اے۔ اوس ناٹک وچ حقیقت دا تاثر دینا ہوندا اے تاں جے ویکھیار نوں اوہ سبھ کچھ سچ لگے تے سنیئر نوں صرف سن کے اکھاں موہرے اوہ منظر اُسردا دکھالی دیوے۔ Barbara Czarniawska ہوراں دے آکھن موجب ناٹک:

“.... is constructed around three dimensions; the chronicle (what is

happening), the mimesis (how does it look, a dimension that allows the listener to construct a visual picture of the events), and the emplotment (how things are connected; a structure that makes sense of the events.”(2)

کسے وی کہانی نوں بیان کردیاں شاعر، جیہڑے واقعیان دی چون کردا اے اوہ حیاتی بارے اوہدے وچاراں دی دس پاوندے نیں۔ ونگی دے طور تے دودھ دا اک ادھ بھریا گلاس دوو کھو وکھ بندیاں نوں دکھاؤ، اک آکھے گا ’ایہہ ادھا بھریا ہو یا اے، دو جا آکھدا اے، ایہہ ادھا خالی اے۔ دوہاں دی گل ٹھیک اے، پر دوہاں دے بیانن ڈھنگ توں حیاتی بارے اوہناں دا نظریہ ساہمنے آوندا اے۔ اک حیاتی وچوں اونتاںیاں ویکھن دا دعا دی اے تے دو جا پورتیاں۔ قصہ ہیر بہت سارے شاعران لکھیا۔ کہانی دے اصل ڈھانچے نوں چھڈ کے واقعیان تے کرداراں دا ڈیجیٹل سبھ کول ہے۔ ارسطو موجب واقعیان دی چون تے ترتیب ای اصل وچ پلاٹ اے:

“The Fable, in our present sense of the term, is simply this, the combination of the incidents, or things done in the story.”(3)

دنیا بھر دے نائک وچ خیر تے شر دا ٹا کر اہوندا اے تے جت خیر دی ہوندی اے۔ ایہہ اکارن ایہہ ہے کہ معاشرے نوں رہن دے قابل بناون لئی انساناں نوں اک دو جے لئی قبولن جوگ بناون دی لوڑ اے تے ایہہ لوڑ چنگی اخلاقی تربیت راہیں ای پوری ہوسکدی اے۔ نائک یاں ڈراما ایہہ دے لئی بہت اثر جوگ وسیلہ اے۔ آکھیا جاندا اے کہ اک تصویر ہزار لفظاں دے برابر ہوندی اے۔ ڈراما وی تصویریاں دا مجموعہ ہوندا اے۔ ایس لئی ایہہ حیاتی نوں بہتر ڈھنگ نال پیش کر سکدا اے۔ نائک کرداراں دے ٹکراؤ نال اُسردا اے۔ عذرا دقار ہوراں دے آکھن موجب:

”کھیل دراصل کرداروں کے تضاد سے ابھرتا ہے۔ وارث نے اس اصول کو ماہرانہ انداز میں استعمال کیا ہے اور جگہ جگہ تضاد کو ابھار کر تضاد پیدا کیا ہے۔ اس سے کھیل کا ماحول پیدا ہوتا ہے اور اس کے ساتھ وارث شاہ کی مکالمہ نگاری کھیل کے رنگ کو مزید ابھارتی ہے۔“ (4)

وارث شاہ دی ہیراک سپھل نائک دیاں ساریاں منگاں پوریاں کردی اے۔ ایس وچ رومانس، کامیڈی، ٹریجڈی تے شاعرانہ گن، سبھ کجھ بہت بھرواں اے۔ وارث شاہ نے نائک وچ بہت وڈا تجربہ کیتا اے۔ اوس خیرتے شردی تھیں پکھنڈ دے ٹا کرے تے کہانی واسبھ توں سوہنا حصہ اساریا اے۔ وارث دی ”ہیر“ وچ رانجھے تے سہتی دے مکالمے بعض پکھوں بہت جاندار نیں۔ کمال ایہہ اے کہ اتھے دوویں دھراں کوڑیاں نیں، پر دوویں سچ دیاں دعویدار نیں۔ رانجھا جوگی بن کے ساری کھیدر چا وندا اے، پراوہ اصل وچ جوگی نہیں۔ سہتی کجھ بندی اے، پراوہ وی باہروں ہور تے اندروں ہور اے۔ دوویں لہا پڑ پاوندے نیں پر مندے نہیں۔ رنگ پور وڈ دیاں ای رانجھے نوں عیالی نکر دالے۔ رانجھا اوہنوں انچ اپنا تعارف کرا وندا اے:

ہمیں لنک باشی چلے کٹھھ میلے، ہمیں پنچھی سمندروں پار دے جی
باراں برس بیٹھے باراں برس پھر دے، ملن والیاں دی کل تار دے جی

وارث شاہ میاں چارے چک بھوندے، ہمیں قدرتاں کول دید مار دے جی (5)

اتھے نائک دے حوالے نال ویکھیا جائے وارث شاہ نے سوادلی حالت پیدا کیتی اے۔ نائک ویکھیار نوں سار ہوندی اے کہ رانجھا عیالی نوں چکر دیندا پیا اے۔ انچ وارث شاہ ویکھیار نوں نائک نال جوڑی رکھدا اے۔ ایہدی اک ہور ونگی اوتھے دکھالی دیندی اے، جدوں ہیر سپ لٹن دا چن کردی اے تے رانجھا ماندری بن کے آ وندا اے۔ جوگی دے آون نوں وارث شاہ نے انچ پھبا کے بیان کیتا اے کہ ویکھیار نوں اک چت دا احساس ہونا شروع ہوندا اے کہ اوہ اوس گل دا جانو اے، جیہڑی کھیڑیاں نوں نہیں پتہ۔ اتھے وارث دا قلم بیان دیاں سکھراں نوں چھوہندا اے:

بھکھا کھنڈتے کھیر دا پیارا کھا، رنڈا گھلیا ساک کراوئیں نوں

راکھاں جواں دے ڈھیر دا گدھا ہو یا، انھا گھلیا حرف لکھاوے نوں (6)

وارث شاہ اک مہان نائک کاراے۔ اوہنوں ایہہ گر آوند اے کہ کدوں ویکھیا ریاں سنیر نوں آگلی
واپرنی دی جھاکی وکھا کے قصے وچ دچکسی ودھاوئی اے۔ ایہہ جھاکی وکھاوندیاں ای اوہہ ہا سے داہڑھ لے آوند اے
انج نائک وچ کامیڈی دیاں لوڑاں وی پوریاں کردا اے۔ اتے بیانیہ حالتاں نوں چھیتے کر کے ای ہا ساچھٹ جاندا
اے۔ بھکھے کولوں کھنڈ کھیر کیویں بچ سکدا اے یاں کھوتے کولوں جواں دا ڈھیر کیویں محفوظ رہ سکدا اے۔ کئی
تھاواں تے وارث شاہ صرف اک نائک کارای نہیں رہندا سگوں نائک دا ہدایت کار تے سٹیج مینجر وی بن جاندا
اے۔ سجاد حیدر ہوراں دے آکھن موجب:

”کدھرے تے وارث ہوریں راوی دے کردار وچ قصے دے اک

حصے نوں دو بے حصے نال ملاوندے نیں۔ کدھرے اک سٹیج مینجر

کرداراں نوں صحیح موقع تے (ENTRY) دیندے نیں۔

ایہدے نال نال اوہ منظر نگاری دے ذریعے سٹیج دے مناسب سیٹ

(SET) وی تیار کردے نیں۔ ایہہ ساریاں ضرورتاں کوئی اجیہا

لکھن والا ای پوریاں کر سکدا اسی جہنوں ڈرامے دیاں لوڑاں دا پورا

پورا علم ہووے۔“ (7)

رانجھا ہیر دے پلنگھ تے آن سوندا اے۔ ہیر نوں خبر ہوندی اے تاں اوہ سہیلیاں نوں نال لے کے

آجاندی اے۔ پہلاں تاں تھمبیل اوہدی کاوڑ دا نشانہ بندے نیں تے مار کھا کھا کے لہو لہان ہو جاندا اے نیں تے

پھیر اوہ رانجھے ول ودھدی اے۔ آکھ کے اپنی طاقت تے ہنکار دا اعلان کردی اے تے رانجھے دے کول اپڑ کے

آکھدی اے:

اٹھیں ستیا سیج اساڈڑی توں، لہنا سسری وانگ کیہ پیاہیں وے

راتیں کتے انیندرا کٹیو ای، ایڈی نیند والا لڑھ گیاہیں وے (8)

ایس سارے پس منظر نوں ذہن وچ رکھ کے اگلے بند وچ کس طرحاں ہیر، رانجھتے راوی (شاعر) اپنے اپنے مکالمے بول کے اپنا اپنا رول نبھاوندے نیں۔

شاعر (بطور سٹیج مینجر): کوکے مار ہی مارتے پکڑ چھمک، پری آدمی تے قہر وان ہوئی

رانجھا: رانجھے اٹھ کے آکھیا ”واہ سجن“

ہیر: ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی (9)

ہیر دے حسن دیاں تعریفاں تاں شاعر پہلاں ای راوی بن کے کر چکیا اے۔ ہن رانجھے دا تعارف

انج کرو اندا اے:

شاعر (بطور راوی): کچھ و نچھلی کن دے وچ والا، زلف مکھڑے تے پریشان ہوئی

بھنے وال چوٹی بھواں چن رانجھا، نین کجے دی گھمسان ہوئی

صورت یوسف دی ویکھ طیموس بیٹی، سنے مالکی بہت حیران ہوئی

نین مست کلدی جڑے وچ دھانے، ہیر گھول گھتی قربان ہوئی

شاعر (بطور سٹیج مینجر): آء بغل وچ بیٹھ کے کرے گلاں، جیویں وچ قربان کمان ہوئی

بھلا ہو یا میں تینوں نہ مار بیٹھی، کائی نہیں سی گل بے شان ہوئی

روپ جٹ دا ویکھ کے جاگ لدھی، ہیر گھول گھتی قربان ہوئی

شاعر (بطور راوی):

وارث شاہ نہ تھاؤں دم مارنے دی، چار چشماں دی جدوں گھمسان (10)

وارث شاہ دی کلا دنو بکلا گن اے کہ اوس کنا کجھ اک تھاں اکٹھا کر چھڈیا اے۔ اوہ شاعر، پاترتے

ویکھیا روچ اجیہا سا نگا بنا وندا اے، جیہڑا کسے وی تھاں نائک دا ٹپو ڈگن نہیں دیندا۔ منظر نگاری نائک وچ بہت

اہم کردار دا کردی اے۔ ایس پکھوں وی وارث شاہ نے کمال دکھایا اے:

چڑی چو بکدی نال جاں تڑے پاندھی، پییاں دودھاں دے وچ مدھانیاں نیں (11)

سٹیج نوں ذہن وچ رکھ کے منظر دی گل کرے تاں وارث شاہ دے فن دی داد دینی پندری اے کہ اوس سٹیج

اُتے انج دی سویر وکھا کے منظر وچ سچے پنجابی جیون والا رنگ بھر چھڈیا اے۔ سٹیج مینجر دے طور تے وارث شاہ اپنے

کرداروں منج تے چاڑھن لکیاں بہت محنت نال تراش کے انج دا بانا پوایا اے کہ اک ماہر Costume Designer گدا اے۔ ہیرتے رانجھے دی پہلی ملاقات ویلے اوہ ہیردی انٹری انج کراوندا اے کہ ہیرنوں تیار کرن لئی ون سونے کپڑے، گہنے، ہار شنگاری وستاں تے دنیا بھر وچوں حسن دیاں تشبیہاں اوس کارن ڈھوچھڈ دا اے۔ ہیردے حسن دی تعریف لئی وارث شاہ دیسی تشبیہاں تے استعاریاں دے نال نال ولایتی سیب، حضرت امام حسینؑ دی تلوار دی نوک، جین دی چتر کاری تے روم دے نقش نگار داوی ذکر کیتا اے۔ ہیردے حسن دا بیان وارث شاہ کول بہت لہما اے۔ دیسی تشبیہاں دی سوہنی ورتوں ویکھن لئی صرف اک مصرعہ تمام نقشہ اگھیر دا اے:

گردن کونج دی انگلاں روانہ پھلیاں، ہتھ گولڑے برگ چنار وچوں (12)

ناٹک وچ سٹیج اُتے پنیاں وستاں (Stage Props) ناٹک دا ضروری تے اہم انگ ہوندیاں نیں۔ کیوں جے پردہ اُٹھیجن پچھوں ویکھیا ردی پہلی نظر ایہناں تے ای جاندی اے تے کرداراں دے منج اُتے آون توں وی پہلاں ایہناں نوں ویکھ کے ہونے سین نوں سمجھن وچ لاجھ ملدا اے۔ ایہہ کرداراں نوں اُبھارن تے ناٹک دا ماحول بناون وچ مدد دیندیاں نیں۔ وارث شاہ نے جدوں وی منظر بدلیا تاں ایہناں ول بہت دھیان دتا۔ ونگی پاروں جدوں داج دے سامان دا بیان آوندا اے تاں ہر چیز منج اُتے پئی محسوس ہوندی اے۔ پنجاب دے پنڈاں وچ انج وی ایہہ رواج پرچلت اے کہ داج دا سامان وی بیڑے وچ کھلار کے سوانیاں نوں سدا دتا جاندا اے کہ آکے داج ویکھ لین۔ داج کھلارن دی ایہہ رسم ماییاں دے گھروں ہوندی اے تے ساہورے گھر جا کے وی۔ Stage Props سیٹ کرن مگروں وارث شاہ لائٹ دا کنٹرول سنبھالدا اے تے اک بہت ہنڈھے ورتے لائٹ مین وانگوں اک اک شے نوں Spot Light نال فوکس کردا اے۔ ایہہ سارا کجھ ایسے ماہرانہ ڈھنگ نال اے کہ لائٹ دی اک تھرو نال صرف اکو قسم دیاں شیواں ای دکھالی دیندیاں نیں۔ جے گھنیاں دی گل ہوئی اے تاں اک تھرو وچ صرف گہنے ای دکھالی دیندے نیں:

کنگن نال زنجیریاں پنج منیاں، ہار نال لوئیر پورا ایونیاں
ترگاناں کپوراں دے جٹ سچے، توڑے پانوٹے گجریاں چھائیونیاں
پہونچی چونکیاں نال حمیل مالا، مہر بچھوے نال گھڑائیونیاں
سوہنیاں الیاں نال پازیب پکھے، گھنگھراں دے گھنگھرو لائیونیاں

جوی مال نگری تے چونپ کلیاں، کان پھول تے سیس بناؤ نیس (13)

جے کپڑیاں دی گل ہوئی اے تاں رنگ رنگ دے کپڑے وی اک تھرو نال ای وکھالی دیندے نیس۔

شاعری وچ ایس قدر جان اے کہ انج جا پدا اے جیویں ہر لباس پاکے زنانیاں سامنے کھلوتیاں نیس:

لال گھگھرے کا ڈھویں نال مشرو، مشکی پگاں دے نال تسلیڑے نیس

دریائی دیاں چولیاں نال مہتی، کخواب تے چنیاں پیلاڑے نیس

لوک بند تے عنبری بادلاسی، زری خاص چوتار رسیلاڑے نیس

چار خانے ڈورے مملساں سن، چھولی جالیاں سبھ سکھیلڑے نیس

الاہ تے جھالیاں جھمیاں سن، شیر شکر گلبدن رسیلاڑے نیس (14)

جے وارث شاہ سٹیج تے پئے بھانڈے دکھانے چاہے نیس تاں اک لائٹ تھرو وچ صرف بھانڈے ای

وکھالی دیندے نیس۔ انج جا پدا اے کہ جیویں بھانڈیاں توں اڈھور کجھ ہے ای نہیں:

سرے داناں تھالیاں تھال چھنے، لوہ کڑچھ تے نال کڑاہیاں دے

کول بہوں گنیں نال سن طبل بازاں قاب اتے پرات پرواہیاں دے

تچھے بیلوے دوہنیں دیگے بھی، نال خونچے طاس بادشاہیاں دے

پٹ اتے پیٹھراں داج دتے، جگر پاٹ گئے ویکھ راہیاں دے

گھمیاں نے مٹاں دے ڈھیر لائے، ڈھکے بہت بالن نال کاہیاں دے (15)

ایہہ ساریاں وستاں نالو نال ای پٹیاں ہوئیاں نیس، پروارث شاہ ایہہ سبھ اکٹھا دکھا کے گھٹس نہیں

مچایا۔ کردار نگاری ول وی وارث شاہ اچھا دھیان دتا اے۔ اک چنگے نائک کاروانگوں کردار دے پہلی واری منج تے

آن نال ای وارث شاہ ویکھیا ردی راءنوں مرضی موجب ڈھال لیندا اے۔ ونگی دے طور تے رانجھے دا کردار ای

ویکھ لوو۔ نائک دے مڈھ وچ اوہدے پیو دا مرنا تے پھیر بھراواں داساڑا، رانجھے دا ویکھیا رنال اجیہا سا نگا جوڑ دے

نیس کہ پھیر اوہ سارے قصے وچ رانجھے دا حمایتی بنیا رہندا اے۔ رانجھے نال ہون والی ودھیکی اوہنوں اپنے نال

ہوئی ودھیکی لگدی اے تے رانجھے دی جت اپنی جت۔ ہیر ودا کردار ہونو وی انج ای چاہیدا اے، کیوں جے

لاشعوری طور تے ہر ویکھیا راہنے آپ نوں ہیر و دی تھاں رکھ کے ای نائک ویکھدا اپنا ہوندا اے۔ وارث شاہ نے کید و نوں و لن بنایا اے۔ کید و دی پہلی انٹری کجھ انج اے:

کید و ڈھونڈ دا کھوج نوں پھرے بھوندا، بانس چوری دی بیلپوں آوندی ہے

وارث شاہ میاں ویکھو ننگ لنگی، شیطان دی کلا جگا وندی ہے (16)

صرف لفظاں دی چون نال ای وارث شاہ نے رہندے قصے وچ کید و دا کردار واضح کر چھڈیا اے۔ اوہ چوری دی صرف خوشبو سگھ کے ای اڑ جاندا اے۔ کید و نوں لنگڑا دس کے شیطان دی کارگیری نال وی جوڑیا اے۔ اوہ دی پہلی انٹری ای رنگ وچ بھنگ پاؤن والی تے پیار دی بنی کھیڈنوں وگاڑن والی ہوندا اے۔ انج وارث شاہ دے کجھ ہور دس بنا ای ویکھیا راہنوں و لن دے طور تے چچھان لیندا اے۔ سہتی دے کردار وچ وارث شاہ نے اک کچھتی رن دے سارے گن دکھائے نیں۔ نائک وچ سبھ توں لہما مکالمہ سہتی تے رانجھے دا ای اے۔ سہتی دے کردار راہیں وارث شاہ نے پھڈے باز سوانیاں دی نفسیات نوں وی کھول دکھایا اے۔ سہتی حدوں ودھ اتھری اے، پراہبہ وی سچ اے کہ اتھری لوک جدوں دلوں کسے نال سانگا بنا لین تاں پھیراوس سانگے کچھے جان دی بازی لاوونوں وی نہیں کھلوندے۔ سہتی نے وی انج ای کیتا۔ پہلاں تاں اوس ہیر تے رانجھے نال متکا لائی رکھیا، پر جدوں اوس اوہناں دی مدد کرن دا سوچ لیا تاں پھیرا ہیر نالوں وی ودھ کے اوہناں دے مُر ملاپ دے آہر کیتے۔

وارث شاہ پہلاں کئی واری لکھی جا چکی کہانی نوں بیان کیتا۔ واقعات تاں اوہی رکھے، پراہبہناں وچ مکالماتی رنگ ودھا کے ایہوں اک سپھل نائک داروپ دتا۔ اوس پاتراں نوں پوری کھلھ دتی۔ جدوں دو پاتراں مکالمہ کردے ہوندے نیں تاں ویکھیا رنوں نتارا کرنا اوکھا ہو جاندا اے، جو وارث شاہ کہہدا کچھ مارد اپنا اے؟ دوہاں پاتراں نوں بھڑا کے اوہ آپ لانجھے ہو جاندا اے تے وچ کوئی اڑ بیج نہیں پاؤندا۔ اوہدے کردار اپنے زور تے چلے دے نیں۔ جتھے وی ٹکرا والی حالت آئی اے اتھے دھیان دیودتاں ایہہ گل منی پئے گی کہ اوس کسے کردار نال ودھیکی نہیں کیتی۔ مولوی تے رانجھے دے مکالمیاں وچ، قاضی تے ہیر دے مکالمیاں وچ، رانجھے تے بالنا تھ دے مکالمیاں وچ، رانجھے تے عیالی دے مکالمیاں وچ تے پھیر سہتی تے رانجھے دے مکالمیاں وچ وارث شاہ اُکا پاسے تے کھڑا اے، جیویں اوہنوں اپنے پاتراں تے پورا بھروسہ اے کہ آپ ای کسے سٹے تے اڑ جان گے۔

حوالے

- 1- Richard Mckeon, The Basic Works of Aristotle (New York: Random House, 1941) 1463
- 2- Barbara Czarniawska, Narratives in Social Science Research (London: SAGE Publications, 2004) P. 23
- 3- Mckeon 1460
- 4- عذراوقار، وارث شاہ، عہد اور شاعری، اسلام آباد: ادارہ تاریخ و تہذیب و تمدن اسلامی، 1981ء، ص 99
- 5- وارث شاہ، ص 328
- 6- وارث شاہ، 708
- 7- سجاد حیدر، ”ہیر وارث شاہ--- اک نزول ڈرامہ“، بیخ دریا، 10-11-12 (1969)؛ ص 172
- 8- وارث شاہ، ص 60
- 9- وارث شاہ، ص 61
- 10- وارث شاہ، ص 62
- 11- وارث شاہ، ص 62-63
- 12- وارث شاہ، ص 62
- 13- وارث شاہ، ص 57
- 14- وارث شاہ، ص 210
- 15- وارث شاہ، ص 213
- 16- وارث شاہ، ص 214

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP73-90

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 3

☆ ڈاکٹر طاہرہ مغل، ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ، صائمہ بتول

قصہ، ریت روایت تے پنجابی کلاسیکل قصہ

Abstract

This article based on Qissaa Kari in punjabi literature. Art of Qissaa Kari is as old as the history of humanity. It performs the cathartic function of literature. As regards the history of Qissaa Kari/Story telling in Punjabi literature, here, too, it can be said that it is as old as Punjabi language is. Through the study reader can easily evaluate the level of a piece of literature of this genre by comparing it with a piece of literature of the same genre in any other language like Arabic, Persian, English and Urdu etc. Egypt, Arab and Iran are at the

☆ کنٹرولر امتحانات لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ لیکچرار پنجابی، پی ایچ ڈی ریسرچ سکالر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

top of the list. The art of Qissaa Kari in Punjabi literature arrived through the skills of speaking and listening from one generation to another generation. The impact and influence of Persian Qissaa Kari can be clearly seen on Punjabi Qissa Kari many Punjabi Qissaas Heer Ranjha, Sassi Punu, Sohni Manhiwal etc. have gained fame all over the world and thus became classics. Classical is actually a traditional in style or form, or based on methods developed over a long period of time. To sum up the discussion it can be said that the article, in hand seems to be a rich contribution to the world of Punjabi literature.

انسان سماجی حیوان اے تے اکلیاں حیاتی لنگھاونا اوہدے وس دی گل نہیں رل مل کے رہنا اوہدی فطرت وچ شامل اے۔ اللہ سوہنے نے اوہدی ایس سدھرنوں پورا کرن لئی جتھے اوس نوں آپسی مل ورتن، محبت، پیار، احساس، ہمدردی، خیال، عقل، سیانف ورگیاں گناں نال نوازیایا اے اوتھے ای اک ہور نعمت جس نوں بولی یاں زبان آکھیا جاندا اے عطا کر کے اوس نوں حیوان ناطق (بولن والا جنور) دا درجہ عطا کیتا اے زبان ای اوہ واحد ذریعہ اے جہدے راہیں بندہ اپنے جذبات، احساساں، خیالاں تے سوچاں نوں دو جیاں تیکر اڑاند اے۔ سماج

تے تہذیب دا مڈھ بچھن مگروں اظہار دے جس طریقے دا مڈھ رکھیا اوہ داستان، قصہ یا کہانی سی زبان یا بولی بارے اپنے وچاراں نوں شبدان داروپ دیندیاں شہباز ملک آکھدے نیں:

”زبان جیہڑی انسان بولداتے سمجھدا اے اوہدی حیاتی دا اک حصہ ہوندی اے اوہ حیاتی جیہڑی انسان اک رہتل وچ ہنڈا وندا

اے۔“ (1)

ایہہ حقیقت اے کہ کسے وی زبان دا ادب لکھتی روپ وچ آون توں پہلاں لوک ادب دی صورت وچ سامنے آوندا اے تے سینہ بسینہ اگے تڑدے ایہدی مثال جنگل وچ آپ مہارے اُگن والے پھل بوٹیاں وانگ ہوندی اے جیہڑے کسے اک بندے دی ملکیت نہیں ہوندے تے نہ ای کسے اک بندے اوہناں نوں بیجیا ہوندا اے سگوں آپ مہارے اُگدے تے آون جاون والے راہیاں دے ہتھاں وچ ودھدے پھلدے تے ٹھدے پھدے نیں بالکل اُنج ای لوک ادب وی سماج دی نکھوں جمدا ودھداتے اگے تڑدا اے ایس ادب اندر لوکی آپ ای وادھا گھاٹا کر دے رہندے نیں ایہہ کسے اک دی تخلیق نہیں ہوندا سگوں کنیاں بندیاں دی سانجھی کاوش واسطے ہوندا اے ایہہ اک نسل توں دوجی نسل تیکر زبانی اپڑدار ہندا اے اخیر زبان دی ترقی پاروں ایس لوک ادب نوں لکھاری کانٹ چھانٹ کر کے لکھتی روپ وچ سامنے لیاؤندے نیں تاریخ تے جھات پائیاں ایہہ گل وٹوق نال آکھی جاسکدی اے کہ دنیا وچ سب توں پہلاں قصے کہانیاں تے داستاناں دا مڈھ بچھا جیہڑے لوک داستان تے لوک قصے اکھوائے قصہ عربی زبان دا شبد اے ایہدا معنی کہانی، داستان تے بیان دے نیں۔ قصہ یاں داستان اک گراے اوہ قصہ فنی حوالے نال اک کامیاب تے دلچسپ قصہ سمجھیا یا منیا جاندا اے جیہڑا المیرا ہووے سترے ڈھنگ نال لکھیا گیا ہوئے تے قصے اندر بیان ہوئے واقعے من کھجوس ہوون قصے دی زبان سادہ تے عام فہم ہونی چاہی دی اے کیوں جے قصے یاں داستاناں عام لوکاں لئی لکھیاں جاندیاں نیں کسے وی لکھت دا لکھن ڈھنگ یعنی اسلوب ای اوہدی کامیابی تے ناکامی دا سبب بند اے ایس لئی قصے دا مڈھ اجیہا ہونا چاہی دا اے کہ اوہ پڑھن والے نوں اپنے دل کھچن تے مجبور کر دیوے جے کر مڈھ وچ ای کوئی اجیہی تحریک نہ ہووے تاں کوئی اگے پڑھن دا کوئی آہر نہیں کرے گا۔ ڈاکٹر مجاہدہ ایس بارے لکھدیاں نیں:

”قصہ کاری اک فن اے جیہڑا شاعر دی دسترس وچ نہیں کیوں جے
 قصہ لکھن ویلے آغاز، انجام، عروج تے وسعت دا خاص خیال رکھنا
 پیندا اے۔ قصے دا آغاز پرکشش ہونا تے ضروری اے۔ تاں جے
 پڑھن والے نوں اپنے ول کھچ لوئے“۔ (2)

قصے یاں داستان توں مراد اوہ سادہ کہانی اے جہدے وچ بادشاہاں، پریاں، جناں، چڑھیلاں،
 جادوگراں عشق محبت تے جنگاں دے واقعے بیان کیتے جاندے نیں۔ ایہناں قصیاں اندراجیسے واقعے ہوندے
 نیں جیہڑے پڑھن والیاں نوں اپنے ول کھچ دے نیں تے اوہناں اندر حیرانگی دی کیفیت پیدا کردے نیں۔ قصے
 یاں داستان اندر بھاری انسانیاں تے آسے پاسے دے حالات بیان جاندے نیں پر فیروہی مبالغہ آرائی
 خیالی تے غیر فطری گلاں دی گوہڑی چھاپ ہوندی اے۔ حفیظ احمد موجب:

”قصہ عربی زبان دا لفظ اے ایہدے لغوی معنی واقعہ بیان کرن یا
 حکایت بیان کرنا اے ایہدے توں علاوہ ایہدے معنی سینے تے بال
 اگن دے وی نیں۔ قرآن مجید وچ ایہہ لفظ مصدر دے طور تے بیخ
 واریں آیا اے قصے دے مادے دے بنیادی معنی ایہہ دسے جاندے
 نیں۔ ”اتباع الاثار“ یعنی قدم بہ قدم چلنا ایس گل بارے وی واقعی
 ملدی اے کہ ایس لفظ نوں حکایت دے معنی وچ بوہت گھٹ استعمال
 کیتا گیا اے“۔ (3)

قصہ کہانی دی لمیری، پیچیدہ گنجلد ارسورت اے پر اپنے لمیرے پن تے بوجھل پن دے باوجود کہانی
 توں دکھ نہیں ایہہ دل پرچاون دی اک شکل اے قصے یا داستان دا لفظ ہر اوس کہانی لئی ورتیا جاسکدا اے جہدا مڈھ
 تاں ہوئے ایہدے نال نال ایس دانٹ وی موجود ہوئے۔ داستان تے قصے نال انسانیاں دے دلچسپی صدیاں توں ٹری
 آرہی اے بندہ فطرت دیاں جنیاں وی طاقتاں نال جٹیا اے جنیاں وی کامیابیاں تے ترقیاں اوہنے ہن تیکر
 حاصل کیتیاں نیں تے جنے وی گھن چکر اوہدی حیاتی وچ آئے نیں اوہناں ساریاں دا بیان تے روایت ای کہانی

یاں قصہ اے امجد بھٹی دے آکھن موجب:

”داستان دا اک ذکر یوگ کچھ ایہ وے کہ ایہ تفریح دا ذریعہ ہوون

دے نال نال لوکائی دی اخلاقی تربیت وی کردیاں نیں۔“ (4)

پرانے زمانے وچ قصہ یا داستان ویلا گزاری دل پرچاون تے حیاتی دیاں سنگینیاں توں کچھ ویلے لئی فرار حاصل کرن لئی سنیا جاندا سی ویلا لنگھن دے نال نال لوکاں دیاں خیالاں تے سوچ وچ فرق آون لگ پئے تے قصے نوں صرف ویلا گزاری تے حیاتی دیاں سچائیاں اگے اکھاں مچن دی تھان حیاتی دیاں حقیقتاں داسامنا کرن لئی اک مقصدی صنف دا درجہ مل گیا۔ قصہ گوئی دے ایس کچھ اتے طیبہ خاتون انج چانن پاؤندیاں نیں:

”قصہ گوئی زندگی سے فرار اختیار کرنے کا نہیں بلکہ زندگی سے دست و

گریبان رہنے کا بھی مقصدی مشغلہ ہے۔“ (5)

قصہ گوئی تہذیبی تاریخ دا سبھ توں سوہنا تے من کچھواں باب اے۔ کہانی، داستان تے قصہ سارے اکوای شے دے اڈواڈناں نیں داستان کہانی دی سبھ توں پرانی صورت اے۔ اصل وچ قصہ یاں داستان اوس کہانی نوں آکھیا جاندا اے جس دی میہ غیر حقیقی تے غیر فطری گلاں تے ہوئے ایس توں اڈخیالی گلاں تے رومانی کچھ قصے وچ لوڑی دے انگ ہوندے نیں رفیع الدین ہاشمی قصے بارے بیان کردے نیں:

”داستان وہ قصہ کہانی ہے جس کی بنیاد تخیل رومان اور مافوق

الفطرت عناصر پر ہو۔“ (6)

قصہ کہانی بڑی کولی شے اے ایس نوں آکھنا سوکھالاوی اے تے بہوں اوکھاوی سوکھانج اے کہ کہانی اوس زمانے دی پیدا کردہ اے جس ویلے بندہ دکھاوے تے بناوٹ توں انجان سی تے اوکھا ایس کر کے اے کہ انسان نے کہانی یاں قصہ آکھدیاں آکھدیاں ایہدے آکھن تے لکھن وچ ایس قدر ہنر واڑتے نیں کہ جیہڑا ایہناں ہنراں گناں تے فناں توں جانوں نہ ہوئے اوہ ایہہ لکھ یا کہہ نہیں سکدا کہانی ارتقاء دیاں ان گنیاں منزلوں الاٹکھدیاں ہو یاں ایس تھان تے اپڑ آئی اے کہ ہن ایس نوں آکھن دیاں ہزاراں قسماں تے کئی طریقے نیں ہر طریقہ نالے ہر قسم دوجی قسم توں بوہتی من کچھویں تے پر اثر اے جتھے کہانی آکھنا اک فن اے او تھے حیاتی دالوڑیواں

حصہ وی اے سماج دے مڈھ بچھن نال ای کہانی دا مڈھ وی بچھ گیا عبد الحمید سرشار موجب:
 ”داستان دی کہانی اوئی کو پرانی تے اوئی کومی اے جنان کہ انسان

سماج تے اوہدا تہذیبی شعور“۔ (7)

قصہ گوئی تے کہانی آکھنا انسانی فطرت دا خاصہ اے انسانی تاریخ تے جھات پائیے تاں پتہ لگدا اے کہ
 مڈھلے دور دے انسان نے جس ویلے اپنے آسے پاسے واقعاں نوں واپڑ دیاں ویکھیا تاں اوس ایہناں کہانیاں
 قصیاں نوں دو جیاں تیکر اپڑان دی لوٹ محسوس کیتی انسان نے اپنی تہذیب دے مڈھلے زمانے وچ کہانی دا مڈھ پنھ
 کے اوہدے راہیں اپنے ذاتی تجربے، دلی جذبے، دکھ سکھ جت، ہارتے احساس نوں دو جیاں تیکر اپڑان دا آہر کیتا
 اپنیاں وارداتاں تے آپ بیتیاں نوں کہانی تے قصیاں راہیں اگلیاں نسلاں تیک اپڑایا۔ عبدالغفور قریشی قصہ کہانی
 دی ریت روایت تے چائن پاون دیاں لکھدے نیں:

”انسانی جہلت میں قصہ گوئی و قصہ خوانی کا نمایاں عنصر موجود ہے

انسانی تاریخ کے دور اول میں جو نبی انسان نے غاروں کچھاروں
 سے باہر قدم رکھا، اپنے ارد گرد، روئے زمین پر چرند پرند وحشی جانور
 دیکھے انسانی شعور و بلوغت میں اضافہ ہوا اور مشاہدات و تجربات میں
 وسعت ہوئی تو انسان نے محسوس کیا کہ وہ اپنے محسوسات کو دوسروں
 تک پہنچائے اور بنی نوع انسان کو سنائے چنانچہ حال احوال اور
 حادثات و واقعات کو اگلی نسلوں تک پہنچانے کے لئے قصہ کہانیوں کا

سہارا لیا گیا“۔ (8)

زمانے دے رنگ ڈھنگ بدلدے رہے تے تہذیبیاں دے ارتقاء نال کہانی دافن اک باقاعدہ پیشہ یا
 ادب دی اک وکھ صنف داروپ دھار گیا انج داستان گوئی تے قصہ خوانی اک ادبی روایت دے طور تے سامنے
 آئے۔ تجارت تے سیر و سیاحت و جہوں آون جاون وچ وادھا ہو یا آپس وچ تعلق داریاں بنیاں حیاتی وچ پیش
 آون والے واقعے تے حادثے قصے کہانیاں دی شکل وچ کہے جان لگ پئے کم کار تے پینڈا مکان مگروں ذہنی

سکون تے آسودگی لئی تے تھکچو اں لاہون لئی لوکی چوپال وچ یاں کسے وڈے رُکھ دی چھاں پٹھ یاں کسے کمرے وچ بہہ کے قصے کہانیاں سندے حیاتی دیاں فکراں تے پریشانیاں نوں وسار کے کجھ ویلے لئی فرضی تے خیالی دنیا وچ گواچ جاندے کہانی دی ارتقائی شکل داستان اے تے کہانی دا مڈھ انسانی حیاتی دے مڈھ نال ای بچھ گیا سی۔

پہلی کہانی کدوں تے دنیا دے کس حصے وچ لکھی گئی ایس گل دا گویڑ نہیں لگایا جاسکد اپرا بہہ گل بڑے یقین نال تے بناں کسے شک شبے دے آکھی جاسکدی اے کہ جدوں انسان اپنے جذبے خیال تے بیتیاں وا پڑیاں دو جیاں دے سامنے پیش کرنیاں شروع کیتیاں تاں کہانی دا مڈھ بچھا اپنی ذات وچوں نکل کے جیویں جیویں انسان کائنات تے ایہدیاں وسعتاں توں جانوں ہو یا تاں ای اوہدیاں کہانیاں تے قصیاں وچ وی کھلار پیدا ہو یا پرانے زمانے وچ جدوں سارے دن دی محنت تے کم کار مگروں لوکی اکٹھے ہوندے اپنے دن بھر دے تجربے دو جیاں نوں ساؤندے اوتھوں ای نثری قصیاں دا مڈھ بچھا۔ قصہ گوئی اک فن تے گن اے۔ دنیا دیاں ساریاں قوماں ایس گل نوں تسلیم کردیاں نیں کہ داستان کہانی یا قصے دا تعلق ہر اوس شے نال جڑیا ہوندا اے جہدا واسطہ انسان نال اے قصہ گوئی دیاں جڑاں انسان دیاں جڑاں نال جوڑ دیاں شہنازا انجم لکھدیاں نیں:

”قصہ گوئی ایک قدیم فن ہے اور دنیا کی تمام قوموں اور تمام ملکوں کی ابتدائی دور کی کہانیاں اس بات کو تسلیم کرنے پر زور دیتی ہیں کہ جس طرح شاعری شکار کی تلاش میں سرگرداں گھومنے والے گروہوں کی آوازوں سے شروع ہوئی ہے اسی طرح قصہ اور کہانیوں کا رشتہ بھی انہیں آوازوں سے منسلک ہے۔ جب داستان کی رگیں نطق انسانی سے جڑ جاتی ہیں تو یہ انسانی زندگی کے پہلوؤں پر محیط ہو جاتی ہے انسانی سماج، معاشرہ، اس کا اخلاق، روایات، مذہبی اقدار، تہذیب و تمدن اور ادب غرض ہر اس چیز سے داستان کا رشتہ قائم ہے جس سے انسان کا رشتہ ہے۔“ (9)

داستان ہمیش لئی ہوندی اے اوہدے وچ بھاویں اکو مرکز ی قصہ ہوندا اے پراوس مرکزی قصے دی مدد

نال ہو رکئی نکتے تے ضمنی قصے وی حمدے نیس ایس وجہوں داستان یا کہانی لمیری ہو جاندی اے ایہناں ضمنی قصیاں دے موضوع رنگارنگ تے ون سونے ہوندے نیس پڑھن والا ایہدیاں رنگینیاں وچ گواچیا رہندا اے نالے ایہدے توں چڑ دا نہیں پہلاں پہل داستاناں زبانی سنائیاں جاندیاں سن ایہہ داستاناں سینہ بسینہ اک نسل توں دو جی نسل تیکر اپڑدیاں سن داستاناں ہر دور ہر قوم تے ہر طبقے وچ مقبول رہیاں۔ وقار عظیم نے داستان نوں خیالی تے انسان لئی راحت داساماں آکھیا اے:

”داستانوں نے انسانوں کی دنیا کے سامنے اس عجیب و غریب دنیا کا
تخیل پیش کر کے رنگینی، بوقلمونی، کشادگی، فراوانی، رفعت، عظمت کو
ایک نئے معنی دیئے ہیں“۔ (10)

کہانی آکھتا تے سننا انسانی فطرت اے ایس لئی کہانی دا انسان نال رشتہ بڑا پرانا اے جدوں انسان شکار دی کھوج لئی جنگلاں تے ویرانیاں وچ گھمد اسی غاراں وچ وسد اسی اوس ویلے وی کہانی انسان دے نال ای سی جدوں انسان نے اجتماعی حیاتی دی پہلی پوڑھی تے پیر رکھیا تے اج وی اوہ نویاں جہاناں دی کھوج لئی کوشاں اے کہانی دا تعلق انسانی شعور دے نال اے۔ جیویں جیویں انسانی شعور وچ وادھا ہو یا اوسے طرح کہانی وچ وی بدلاء آیتے کہانی وکھو وکھناواں جیویں داستان، قصہ ناول تے افسانے دی شکل وچ اپنی سیہان کروان لگی قصیاں تے داستاناں دی وڈیائی تے چائن پاوندیاں رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیس:

”داستانیں ہمارے سامنے قدیم دور کے ماحول، معاشرت، رسوم و
رواج عقائد و نظریات اور طور طریقوں کو پیش کرتی ہیں یوں علمی،
معلوماتی اور تاریخی اعتبار سے بھی داستانوں کی اہمیت سے انکار نہیں
کیا جاسکتا“۔ (11)

جتھے انسان اپنی واردات، ہڈواپڑی، تجریاں تے مشاہدیاں نوں دو جیاں تیکر اپڑان دی رتجھ رکھدا اے او تھے ای اوہ دو جیاں دیاں حیاتیاں توں جانوں ہون دا چارہ وی کردار ہندا اے ایہہ رتجھ تے سدھراں قصیاں کہانیاں نوں جنم دین دی بنیاد اے قصہ یا داستان دے سارے کچھ گیتاں دیاں سراں وانگ ہونے چاہی

دے نہیں تاں بے پڑھن والیاں دی دلچسپی گھٹ نہ ہوئے پڑھن والیاں دی ایس رتجھ دا برقرار رہنا ای قصے دا قصہ پن تے داستان دی جان اے عابد علی داستان تے قصے بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں لکھدے نیں:

”داستان کا یہ عنصر جسے قصہ پن، کہانی پن یا داستانیت کہا گیا ہے

داستان کی جان ہے“۔ (12)

ہر قصے کہانی یاں داستان دی بنیاد پلاٹ تے رکھی جاندی اے۔ ایہدے توں بناں قصے یاں داستان دا تصور وی فضول اے اُنج تاں ساریاں قصیاں دے پلاٹ اکوجھے ہوندے نیں پلاٹ وچ یکسانیت ہوون دے باوجود کوئی قصہ ایس توں بغیر نہیں لکھیا جاسکدا خیالی گلاں تے پیار محبت نالے رومانوی کچھ قصے دی جان منے جاندے نیں ایس توں اڈ حیرت زئی، مافوق الفطرت عناصر، بیان دی رنگینی تے مثالی کردار قصے لئی ات لوڑی دے نیں ایہناں وچوں کسے اک کچھ دی کمی نال وی قصہ یاں داستان کامیاب نہیں ہو سکدی داستاناں تے قصیاں دی وڈیائی بارے جانکاری دیندیاں وحید قریشی اُنج رقمطراز نیں۔

”داستانوں کی قدر و قیمت اس میں مضمر ہے کہ یہ ہمارے اجتماعی

لاشعور کا ایسا نقشہ ہیں جس میں عوام الناس کے معتقدات اور تہذیبی

سطح پر کامرانیوں اور نا کامیوں کا بیان ہوا ہے“۔ (13)

بال بھوویں کسے وی خطے یاں قوم دا ہوئے جدوں سرت سنبھالدا اے تاں اوہدی پہلی منگ جیہڑی اوہ دادی نانی کولوں کردا اے اوہ کہانی سنان دی ہوندی اے دو بے دن فیر بال ایہہ ای اڑی کردا اے کہ اوس نوں کہانی سنائی جائے وڈکیاں مائیاں کہانی سناندیاں رہندیاں نیں۔ اج ایہہ گھاٹ کمپیوٹر تے موبائل نے پوری کردتی اے پر بال اج وی اوہناں راہیں کہانیاں سندے نیں۔ اُنج ویلے دے نال نال اوہناں کہانیاں وچ ردوبدل وی ہوندے رہے وادھا گھاٹا وی پیا تے کہانی سینہ بسینہ اک نسل توں دوجی تیکر اڑدی رہی جدوں لکھن پڑھن دارواج چلیا تاں کہانیاں لکھیاں جان لگ پئیاں اُنج ایہہ قصے تے داستاناں لوک کہانیاں دی لکھوں ای جمیاں۔ سلیم اختر موجب:

”داستانیں تہذیب اور ادب کے بچپن کی پیداوار ہیں۔ اگر اس

اندازِ نظر سے لوک کہانیوں کا مطالعہ کیا جائے تو یہ اندازہ لگانا مشکل نہیں رہتا کہ آج کی پختہ تہذیب اور تنقیدی مباحث سے نکھرے اور فلسفیانہ استدلال سے سنورے، ادبی شعور نے تلتا تلتا کر کیسے بات کرنا سیکھا تھا۔“ (14)

قصے اصل وچ اوس تہذیب رعتل بہتل تے سماج دی منہ بولدی تصویریں جیہڑا ویلے دے دھند لکے وچ کدھرے گواچ گیا اے جمیل جالبی ہوراں ایس ای وچارنوں انج بیانیہ اے۔
 ”داستان قدیم اور نظروں سے اوجھل ہونے والی تہذیب کا رنگ و مزاج ہے۔“ (15)

قصہ گوئی دافن اینا ای پرانا اے جناتق انسانی یونان دے حکیمان دے آکھن موجب قصہ کاری شاعری تے موسیقی توں وی ودھ پرانا فن اے۔ دنیا دی کوئی وی زبان قصیاں دے ذخیرے توں وی پہلی نہیں کجھ سال پہلے افریقہ دی بھوئیں دیاں تہاں وچوں اک انسانی ڈھانچہ نکلیا اے جہدازمانہ پندرہ لکھ توں لے کے ساڈھے ستاراں لکھ دے نیڑے تیڑے دسیا جاندا اے ہن ایس توں وی پرانے نشان لہرہ ہے نیں انسان دے بولن تے قصہ گوئی وچکار کوئی ڈھیر فاصلہ نہیں دنیا دی ہرزبان وچ قصے لکھے گئے نیں انسانی تاریخ دا ڈھ مصر دی تہذیب توں بچھدا اے گیان چند مصر دی پہلی کہانی بارے جانکاری دیندیاں لکھدے نیں۔

”مصر میں 2300ء ق م میں کشتی شکستہ ملاح کی کہانی لکھی گئی ایک پیپرس (papyrus) پر لکھا ہوا اس کا مسودہ لینن گراڈ میں محفوظ ہے اس میں ایک داڑھی والے عجیب الخلق سنہرے اژدھے کا ذکر ہے جو آدمی کی طرح بولتا ہے یہ ملاح کو بہت سے تحفے دے کر وداع کرتا ہے اس عہد کا دوسرا نیم تاریخی قصہ سنوہا کا ہے۔“ (16)

پروفیسر عبدالقادر سروری نے 1400 قبل مسیح دے اک افسانے نوں سبھ توں پرانی داستان آکھیا اے چینی ادب تیراں سو قبل مسیح وچ سامنے آون لگا اک پرانا افسانہ تاؤ چین نے لکھیا ایس داناں ”شفقا لودے پھل“

اے فلسطین تے ایس دے آسے پاسے 1000 قبل مسیح توں پہلاں قصہ کاری دی روایت پے چکی سی ہندوستان وچ داستان تے قصہ گوئی دیاں جڑاں بڑیاں پرانیاں نیں یونان دی تہذیب ڈھیر پرانی اے۔ مشرق تے مغرب دونوں پاسے قصے کہانیاں دی تاریخ ڈھیر لمیری اے جدوں بندہ جمیا اوہدی تاریخ ہوند وچ آئی انسان دی سماجی حیاتی داڈھ بچھا اوہدے نال ای قصے کہانیاں داڈھ وی بچھ گیا جنوبی ایشیا وچ ایہہ ریت روایت ویداں نالے اپنشدان تائیں جاندی اے فیئر ”ہتوپویش“، ”بتیال چکی“ تے ”پنج تنتر“ دے مجموعے نیں۔ جہاں نوں قصے کہانیاں داخرزاندہ آکھیا جاندا اے اُردو دے اک مشہور لکھاری نے کہانی بارے آکھیا اے کہ کہانی اک سمندر وانگ اے جہدانہ کوئی ڈھ اے تے نہ ای انت الف لیلیٰ دی کہانی ول جھات پائیے تاں ایہہ گل اگھر کے سامنے آوندی اے کہ قصے دی تاریخ کئی پرانی اے اسلم رانا قصے کہانی دے ڈھ بارے لکھدے نیں:

”ذرا اپنیاں حدان توں باہر جھاتی پاؤ تے کلی ”الف لیلیٰ“ ایہہ گل

ثابت کرن لئی کافی اے کہ کہانی دافن کوئی نواں فن نہیں اے۔ مغرب

وچ یونانی تے رومن اساطیر تے سکندے نیو یادے بہادران تے

سورمیاں دے قصے موجود نیں۔“ (17)

قصہ یاں داستان دی تاریخ تے جھات پائیاں ایس گل دا پک ہوندا اے کہ مغرب دی تھاں مشرق وچ قصہ کاری دافن بوہتا ودھیا پھلایا قصے دے بہتے پرانے نقش مشرق وچوں لہدے نیں۔ قدیم قصے عرب تے ایران وچ لکھے گئے قصہ کاری دافن ایران توں مگروں ہندوستان اپڑیا عبدالقادر سروری ایس حوالے نال اپنی جانکاری نوں انج سانبھیاں کردے نیں۔

”عرب داستان کو سمر کہتے تھے اور داستان گو سامر کہلاتے تھے کیونکہ

چاندنی راتوں میں لوگ جمع ہو کر قصے اور داستانیں کہا کرتے تھے یہ

فن ایرانیوں کے ذریعہ ہند میں پہنچا اور محمد شاہ رنگیلے کے زمانے میں

اس کی ترقی وکمال کو پہنچ گئی۔“ (18)

ایس توں پہلاں وی ہندوستان وچ قصہ گوئی دارواج سی ہندوستان وچ قصے دافن دیومالائی کہانیاں

نال جڑیا ہو یا اے جیہڑا عرباں تے ایرانیاں دے ہندوستان دی دھرتی تے پیر رکھن توں پہلاں دا اے ایس لئی ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ ہندوستان وچ قصہ کاری یاں داستان نے فارسی توں لاجبھ ضرور چکی اے پر ایہہ اسلسلہ اصل وچ قدیم ہندوستان دیاں کہانیاں نال ای اے۔ فارسی وچ قصہ کاری دا فن بڑا پرانا اے ایس زبان وچ کئی قصے لکھے گئے۔ ایس توں اڈ کجھ قصے دو جیاں زبانوں توں ترجمہ وی ہوئے نکلیاں کہانیاں جنہاں نوں حکایتاں وی آکھیا جاند اے شیخ سعدی دی گلستان تے بوستان دے نال نال لکھیاں گنیاں مثنوی لکھن دار و اراج ایران توں ای ہندوستان اپڑیا فر دوسی نے مثنوی دے فن نوں ٹیسی تے اپڑیا اوس نے شاہ نامے توں اڈ یوسف زینجا وی لکھی۔ داستان تے قصہ ہرمن پیاری ادبی صنف اے ایہہ صنف قدیم دور توں ٹری چلی آرہی اے۔ پہلاں مصر، یونان، روم تے مگروں عرب اپڑی عرب توں ایران ول پیر پھدی ہندوستان اپڑی عربی توں ایہہ فن فارسی وچ تے فارسی توں اُردو ول آیا۔ اُردو وچ داستان گوئی دا ایہہ فن دلی توں شروع ہو یا تے لکھنوا پڑ کے ایس نے اُچا مقام حاصل کیتا۔ پنجاب قصے کہانی تے داستان دا گھر اے استھے قصے دی تاریخ کوئی ڈیڑھ دو صدیاں پرانی نہیں سگوں کئی ہزار ورھے پرانی اے پنجابی زبان تے پنجاب و اسیاں نال ہمیش ای دھرو ہوندا رہیا پنجابیاں نوں اوہناں دی ماں بولی توں وکھ کیتے جان دی سازش ہمیش ای رہی فارسی آون نال پنجاب و اسی ان پڑھ ہو گئے جدوں فارسی دی تھاں انگریزی نے لئی تاں وی پنجابی نوں کسے نہ پچھیا۔ 19 ویں صدی دے اخیر وچ پنجابیاں اپنی زبان تے ادب ول دھیان دینا شروع کیتا کرامت علی مغل ایس بارے لکھدے نیں:

”مشتری اداریاں نے جدوں پنجاب و اسیاں نوں اپنے دھرم ول پریرنا شروع کیتا تاں کہانی دے انداز وچ کرن دا پر بندھ ہو یا نکلیاں نکلیاں کہانیاں لکھیاں گنیاں جو پمفلٹاں، رسالیاں، پرچیاں دی صورت وچ لوکاں تیکر اپڑنا شروع ہو گنیاں“۔ (19)

ایہہ گل دنیا دے سارے ادباں وچ منی جاندی اے کہ کسے وی زبان دے ادب دا مڈھ لوک ادب توں بچد اے پنجابی زبان دے ادب وچ وی لوک داستاناں تے قصیاں ودھیرا حصہ پایا ایہہ داستاناں لمیریاں وی نیں تے کجھ واراں دی صورت وچ وی لکھیاں گنیاں نیں پنجابی وچ قصہ عشق تے پیار دیاں کہانیاں نال

جڑیا ہو یا اے کیوں کہ ایہناں قصیاں وچ پیا ر محبت دے جذبے و دھ توں و دھ نہیں مسلمان قصہ کاراں قصے لکھن لئی مثنوی دا طریقہ ورتیا اے پنجابی قصیاں دی ساری ریت، ڈھنگ تے ترتیب فارسی دے قصیاں و رگی اے فارسی وچ وی مثنوی دی صورت وچ قصے لکھے گئے نیں۔ ایس توں اڈ قصہ شروع کرن توں پہلاں اللہ سوہنے تے اوہدے محبوب دی تعریف لکھی جان دی اے ایہہ ریت وی فارسی توں پنجابی وچ آئی۔ قصے وچ سوال جواب والا ڈھنگ تے مقولہ شاعر وی فارسی دے قصیاں توں ای نقل کیتا گیا پنجابی شاعر اں اپنے تخلص دی ورتوں تے قصے وچ کاراٹل سچائیاں دیوں دا طریقہ نائیک تے نائیکہ دی مدد لئی کسے وچولے دا ہونا ہیرونوں پیریا ولی دی دعا ہونا ہیرونے ہیرونے دا اصل وچ ملن توں پہلاں سنے وچ اک دو جے نوں ملنا ایہہ سارے عناصر فارسی قصیاں توں پنجابی قصیاں وچ آئے۔ عبدالغفور قریشی پنجابی قصے تے فارسی دے اثر دا جائزہ پیش کر دیاں لکھدے نیں۔

”پنجابی وچ قصہ لفظ عربی فارسی ادب دے اثر پیٹھ آیا اے تے کہانی

دے معانی وچ استعمال ہندا آیا اے۔“ (20)

پنجابی دے قصہ گو شاعر اں من گھڑت، خیالی تے غیر فطری کہانیاں نہیں لکھیاں سگوں اوہناں کسے خبر، واقعے، حادثے توں تحریک لے کے قصے لکھے موضوع دے حوالے نال ویکھیا جائے تاں پنجابی دے کلاسیکل شاعر اں اچھے قصے لکھے نیں جیہڑے بہت لمے وی نیں تے کجھ بوہت نکے وی ایہناں قصیاں وچ پنجاب دی عوام دے جذبے، سوچ، خلوص، احساس، ریتاں روایتاں تہذیب و سوں، رہتل تے ماحول جھلکارے ماردا دکھالی دیندا اے پنجابی قصے صرف عشقیہ داستاناں ای نہیں سگوں ایہناں وچ مذہب تے اخلاق دادرس وی اے بہادر اں دے کارنامے وی۔ ایہناں قصیاں وچ پنجاب دا اچہا جاندار ماحول دکھایا گیا اے کہ پڑھیاں جا پدا اے جیویں ایہناں قصیاں دے کرداراں کارن ایہہ قصے کلاسیکل قصیاں دا درجہ حاصل کر بیٹھے نیں۔ موضوع دے حوالے نال پنجابی دے قصیاں دا اپار تے کھلا رکھو کھا اے انعام الحق جا وید ایس بارے لکھدے نیں:

”موضوع کے اعتبار سے پنجابی قصوں کا کیونوس بہت وسیع ہے جو بے

شمار جہتوں میں پھیلا ہوا ہے طویل قصوں کے ساتھ ساتھ بعض آٹھ

دس صفحات یا تین چار اوراق میں بھی ملتے ہیں۔“ (21)

پنجابی وچ نثر نالوں نظم بوہتی پرانی اے ایس لئی شروع وچ پنجابی قصے منظوم لکھے گئے پنجابی دیاں پرانیاں لوک داستاناں وچوں سبھ نالوں پرانی داستان راجا سالودی اے ایہہ قصہ حقیقت توں کجھ دور دکھالی دیندا اے شاعر نے کجھ گلاں اپنے ولوں تے کجھ غیر حقیقی وی ایس قصے وچ شامل کر لئیاں پنجابی دے سارے قدیم کلاسیکل قصیاں وچ اوہ ساریاں خوبیاں خامیاں موجود نیں جیہڑیاں کسے قصے لئی لوڑی دیاں ہوندیاں نیں اختر جعفری پنجابی دی سب توں پرانی داستان تے چائن پاؤندیاں لکھدے نیں:

”پنجابی زبان دیاں پرانیاں لوک داستاناں وچ سبھ توں پرانی کہانی

راجا سالودی اے“۔ (22)

مغلاں دے دور وچ سارے رومانوی قصے لکھے گئے قصہ ہیر وی ایس دور دی پیداوار اے ایہہ قصہ سبھ توں پہلاں دمودر داس نے لکھیا ایس قصے بارے اپنی جانکاری نوں دوجیا تیکر اڑان دا چارہ کردیاں عبدالغفور قریشی لکھدے نیں۔

”دمودر دی ہیر پنجابی زندگی تے سماج دی پہلی تصویر اے اس دی

بولی وچ پہلی وار راوی تے جھناں دے بیلیاں دا ذکر ہو یا اے دمودر

دی ہیر دے کل 961 بند نیں تھوڑے دوہڑے تے باقی دو تاجچند

استعمال کیتا گیا اے“۔ (23)

دمودر نے ہیر دا قصہ سبھ توں پہلاں لکھیا اوہ اپنے قصے راہیں ایہہ دس وی پاؤندا اے کہ اوہنے ایہہ واقعہ اپنی اکھیں ویکھیا ایس توں مگروں شاہ جہاں مقبل بہل لہوری تے وارث شاہ نے وی قصہ ہیر نوں نظمیا اے وارث شاہ دا لکھیا قصہ ہیر بہوں مقبول ہو یا ایس توں تیکر کہ ایہہ قصہ ہیر رانجھا دی تھاں ہیر وارث شاہ اکھوان لگا، وارث ہوراں ایس قصے نوں کلاسیکل قصہ بنا دتا اے۔

قصہ مرزا صاحبان سب توں پہلاں پہلو نے لکھیا ایس توں اڈہوری کئی شاعر ایں ایس قصے نوں نظمیا پر جیہڑی مقبولیت تے شہرت حافظ برخوردار نوں قصہ لکھن وچوں حاصل ہوئی اوہ کسے ہور نوں نہ لکھی حافظ برخوردار دی مرزا صاحبان توں اڈہوری کئی پنجابی قصے لکھے پر ایس قصے پاروں اوہ امر ہو گئے حافظ برخوردار ہوراں ایہہ قصہ

نواب جعفر خاں دے آکھن تے 1090 ہجری وچ لکھیا ایس قصے وچ عربی تے فارسی زبان دے لفظاں دا ورتارا ودھیرا اے قصہ مرزا صاحبان دے لکھاریاں بارے دس پاؤندیاں حفیظ احمد لکھدے نیں:

”مرزا صاحبان دا قصہ ساریاں توں پہلاں پیلو نے لکھیا اے ایس توں بعد ایس قصے نوں لکھن والیاں وچ احمد دین، غلام رسول، میاں چاندی، جیون خاں باجوہ، احمد شاہ سید، اکبر شاہ، حافظ برخودار، محمد بوٹا، جان محمد، جیو سنگھ، چراغ دین، حشمت شاہ، خواہش علی، دائم اقبال، سراج القادری، سندر سنگھ، شاہد رضا، شیر محمد، کریم بخش حاجی، میاں محمد بخش، گلزار، محمد دین قادری، محمد الدین حکیم، گوپال سنگھ، ملک اشرف، احمد یار مولوی، محبوب عالم مولوی، قطب الدین، عبدالمجید کریم والا، مولا شاہ سائیں، نور محمد، نورن گدائی، محمد بوٹا اثر انصاری وغیرہ دے ناں شامل نیں۔“ (24)

قصہ یوسف زلیخا وی پنجابی کلاسیکی قصیاں وچوں اک نمونہ تے ودھیا کلام اے ایہہ قصہ قرآن پاک وچ وی اے ایس قصے نوں احسن القصص آکھیا جاندا اے ایہہ قصہ قرآن پاک توں اڈ بائبل وچ وی بیان ہو یا اے۔ ایہہ قصہ خالصتاً مذہبی اے ایس توں اڈ ایس قصے نوں عشقیہ قصہ بنان دا وی پورا چاراکیتا گیا اے ایہہ قصہ کئی شاعران لکھیا پر مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں نوں جیہڑا مقام حاصل ہو یا اوہ کسے ہور شاعر دے حصے نہیں آیا۔ اختر جعفری ہوریں ایس قصے بارے انج رقمطراز نیں۔

”ایہہ قصہ نہ پیغمبراں وچ خامیاں پیدا کرن لئی اے تے نہ ای حسن تے عشق دی داستان اے سگوں ایہہ قصہ نیکی تے بدی دا خوب صورت ٹاکرا اے اک پاسے حضرت یوسف علیہ السلام دے بھرانیں جیہڑے ظالم، تشدد، حسد تے شقاوت دیاں علامتاں بن کے سامنے آؤندے نیں تے دوجے بنے زلیخا جنسی کشش دا استعارہ بن

جاندى اے ايہہ دوويس نيكي دى راہ (حضرت يوسف) وچ ركاوٹ

بن دياں نيس۔“ (25)

سوئى مہينو ال دے قصے دا تعلق ضلع گجرات نال جڑيا اے ايہہ قصہ وی دو جے قصياں وانگ کئی شاعراں نظميا اے پرسيد فضل شاہ دا لکھيا قصہ چوکھا مشهور هويا۔ دنيا دی ہر زبان وچ کجھ اچھے شاعرياں لکھاري ہون دے نيس جنہاں نوں اپنیاں لکھتاں دی پکيائی تے آفاقی ہون کارن شہرت تے مقبوليت حاصل ہوندى اے جيويس وارث شاہ نوں ہير لکھن پاروں شہرت عام تے بقائے دوام حاصل ہوئی انج ای میاں محمد بخش ہوراں نوں قصہ سيف الملوک جس نوں ”سفر العشق“ وی آکھيا جاندا اے لکھن پاروں بہوں شہرت لکھی ايہہ قصہ عام قصياں نالوں وکھ اے رومانی تے عشقیہ ہے ای پرايہدے وچ پریاں جئاں تے دیواں دا ذکر ودھیرا اے۔ مانوق الفطرت گلاں دی ملاوٹ نے ایس قصہ دارنگ بدل دتا اے۔ حفيظ احمد اس حوالے نال انج لکھدے نيس:

”سيف الملوک دا قصہ مانوق الفطرت تے مہماتی اے ايہہ قصہ گھٹ

لکھيا گیا اے میاں محمد بخش ہوراں دے قصے نوں بہت مشہوری

حاصل ہوئی اے۔“ (26)

سوئى مہينو ال گجرات دے علاقے دا کلاسيکل قصہ اے ايہہ قصہ کئی لکھارياں نے لکھيا جنہاں وچ ہاشم شاہ، قادر یار، سندرسنگھ، بھگوان سنگھ، بوٹا، میاں محمد، وارث شاہ، احمد یار، میاں احمد دین، میراں شاہ، عبدالواحد عزیز تے فضل شاہ ہوریں خاص طور تے شامل نيس پر سب نالوں دودھ شہرت فضل شاہ دے حصے آئی۔ ہاشم شاہ نے انج تے سوئى مہينو ال، شریں فرہاد، ہیرا رانجھتے لیلیٰ مجنوں دے قصے لکھے پر سبھ توں زیادہ مشہوری اوہناں دے قصہ سسی پنوں لکھی ايہہ قصہ بڑی وڈی تعداد وچ چھپیا سسی پنوں دا قصہ وادی سندھ دا اے ايہہ قصہ وی کئی شاعراں جيويس احمد یار مرالوی، مولوی غلام رسول، محمد دین منشی غلام نور محمد، محمد یعقوب حسرت، ملکھی رام، گوپال سنگھ، مولا بخش مستری، مولا شاہ سائیں، محمد صفوی، مقبول احمد، اسماعیل قلندر، عشق لہر ہاشم شاہ، محمد رمضان، محمد صادق، نظام دین، موہن لال وغیرہ نے لکھيا پر ہاشم شاہ نے جس ڈھنگ نال ايہہ قصہ رچیا ايہہ قصہ اوہناں دے نال منسوب ہو گیا ایس بارے اے فاروق انج چانن پاؤندے نيس:

”ہاشم دی سسی پنجابی دی سسی ساہت وچ میل پتھراے۔“ (27)

پنجابی دی قصہ کاری کھیتز وچ کئی شاعراں طبع آزمائی کیتی اے۔ پنجابی وچ عشقیہ قصیاں توں اڈند ہی، اخلاقی، رزمیہ، تاریخی مافوق الفطرت تے مہماتی قصے وی لکھے گئے نیں اک اک شاعر نے کئی کئی قصے لکھے نیں مجموعی طور تے آکھیا جاسکد اے کہ قصہ انسانی قدراں دارا کھا اے۔ قصے راہیں کسے وی دور دی وسوں، ثقافت، ریتاں روایتاں، عاداتاں سماج، ریت بہت سوچھ سہپن تے کوچھ قوموں دے عروج تے زوال دے واقعاں نوں ستھرے تے سچے جیسے ڈھنگ نال سامنے لیا جاسکد اے۔

حوالے

- 1- شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپٹ، لاہور: تاج بک ڈپو، 1995ء، ص 13
- 2- مجاہدہ بٹ، ڈاکٹر، محاسن، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2013ء، ص 116
- 3- حفیظ احمد، قصہ تے پنجابی قصہ، گجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء، ص 13
- 4- امجد بھٹی، انسان دوستی تے پنجابی شاعری، اے ایچ پبلشرز، 2008ء، ص 370
- 5- طیبہ خاتون، ڈاکٹر، اردو نثر کی داستان، آزاد کشمیر: ارسلان بکس، 2003ء، ص 87
- 6- رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلشرز، 2008ء، ص 109
- 7- عبدالحمید سرشار، حافظ، ادبی چھلاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1992ء، ص 23
- 8- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء، ص 369
- 9- اوہی، ص 104
- 10- وقار عظیم، سید، ہماری داستانیں، لاہور: الوقار پبلی کیشنز، 2012ء، ص 16
- 11- اصناف ادب، ص 115
- 12- عابد علی عابد، پروفیسر، اصول انتقاد و ادبیات، لاہور: سنگ میل پبلشرز، 2006ء، ص 470

- 13- وحید قریشی، ڈاکٹر، افسانوی ادب، لاہور: مقبول اکیڈمی، 1993ء، ص 15
- 14- سلیم اختر، ڈاکٹر، داستان اور معاون، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 49
- 15- جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اردو، دہلی: مجلس ترقی ادب اردو، 2012ء، ص 296
- 16- گیان چند، اردو نثری داستانیں، دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اردو، 2005ء، ص 25
- 17- اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء، ص 200
- 18- عبدالقادر سروری، دنیا افسانہ، حیدرآباد: مکتبہ ابراہیمہ اتحادی، 1927ء، ص 157-158
- 19- کرامت علی مغل، کہانی داسفر، لاہور: زر شاہ پبلشرز، 2015ء، ص 7
- 20- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 153
- 21- پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 371
- 22- اختر جعفری، ویروے، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1987ء، ص 52
- 23- پنجابی ادب دی کہانی، ص 216
- 24- اوہی، ص 114
- 25- ویروے، ص 154
- 26- قصہ تے پنجابی قصہ، ص 114
- 27- اے فاروق، پنجابی کلاسیکی شاعری، لاہور: پرنس بک ڈپو، 1988ء، ص 247

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP91-109

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 3

☆ سید اخلاق حسین

پریم کہانی از باوا بدھ سنگھ: تحقیقی تے تجزیاتی مطالعہ

Abstract

Bawa Budh Singh is one of the earliest writer who wrote about Punjabi Poets. He wrote "Prem Kahani" in the third decade of twentieth century and it comprises on the description of fifteen selective Punjabi Poets. Nearly all the writers especially Historians of Punjabi Literature have sought help out of this book. No doubt, it is considered as the basic source of information about Punjabi Poets, but the researchers of the later periods have found some data of this book to be wrong. This article is about the main characteristics and contradictions found in "Prem Kahani" with respect to the later writers.

پنجابی ادبی تحقیق تے تنقید دے سلسلے وچ باوا بدھ سنگھ اچ کوئی تے نیں۔ اگرچہ فارسی تے اردو وچ پہلوں ای تذکرہ نگاری دے نال نال ادبی تاریخ نویسی دا مڈھ رکھیا گیا سی پنجابی ادب بارے تذکرہ نگاری دا مڈھ ویہویں صدی دے دوجے دھا کے وچ بھیا گیا، جدوں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے باوا بدھ سنگھ نے پنجابی ادبی تحقیق دے سلسلے وچ کم کر دیاں پنجابی ادبی تحقیق دا درکھول دتا۔ اوہ ”باوا لہنا سنگھ دے گھر لاہور وچ 4 جولائی 1878ء نوں جسے۔ 1894ء وچ مشن ہائی سکول رنگ محل توں میٹرک کیتا، 1896ء وچ ایف اے کر کے رڑکی توں 1902ء وچ انجینئرنگ دا کورس مکمل کر کے پی ڈبلیو ڈی وچ ایس ڈی اولگ گئے۔ 14 اکتوبر 1931ء نوں لاہور آ رہے سن کہ اٹاری کول موٹر کار دا حادثہ ہو یا تے 17 اکتوبر 1931ء نوں اوہ سورگ واس ہو گئے۔ انج اوہناں نے:

”نائک تے کوتا وچ ۱۶ کتاباں لکھیاں اوہناں دی مشہوری پنجابی تذکرہ تے تاریخ نویسی دیاں کتاباں ہنس چوگ 1913ء، کول کو 1916ء، بنیہا بول 1925ء تے پریم کہانی 1926ء لکھن نال ہوئی“۔ (1)

پنجابی ادبی تحقیق بارے لکھے گئے ادبی تذکریاں دے لکھن دا مڈھ باوا بدھ سنگھ نے بدھا۔ ایہناں دے لکھے ہوئے تذکریاں بارے اقتباس اے:

“He has confined himself to poetry. He may be taken as the founder or poineer of literary criticism in Punjab. But he does not follow or expound any philosophy or theory of criticism”.(2)

بابا بدھ سنگھ نون پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق تے تنقید دے حوالے نال اک اہم مقام حاصل اے ایہناں نون ایہہ اعزاز وی حاصل اے کہ ایہناں نے پنجابی زبان دی خدمت وچ پیش پیش اوڈاؤ شاعران دی حیاتی تے ایہناں دیاں ادبی خدمات اتے سب توں پہلے تذکرے لکھے۔ جتھوں تک بابا بدھ سنگھ دی ”پریم کہانی“ دا تعلق اے، ایہہ اوہناں دی چوتھی تے آخری تصنیف اے۔ ایس تذکرے دا پہلا ایڈیشن 1926ء وچ امرت پریس، لاہور تے دوسرا ایڈیشن 1988ء وچ پنجند اکیڈمی دوموریہ پل، لاہور ولوں چھپ کے سامنے آیا۔ پہلے ایڈیشن وچ کل 414 صفحے سن جنہاں دے شروع وچ 84 صفحیاں اتے مشتمل دیاچہ اے۔ ایہدے دوجے ایڈیشن وچ 332 صفحے نیں۔ کتاب دے شروع تے آخر وچ ہیرا سنگھ درد ایڈیٹر پھلواری، لاہور دا لکھیا بابا بدھ سنگھ دا تعارف درج اے جس وچ اوہناں دی حیاتی تے لکھتاں اتے روشنی پائی گئی اے۔ اوڈاؤ پنجابی شاعران دی حیاتی تے خدمتاں اتے مشتمل ایس کتاب وچ کوتا یعنی شاعری (شاعری دیاں قسماں، دوسریاں زبانان دی شاعری تے پنجابی شاعری دا باہمی تقابل، پنجابی شاعری اتے دوسریاں زبانان دا اثر تے شاعری دے معاشرے اتے اثرات دا جائزہ لٹا گیا اے۔ ایس توں بعد پریم جتج دے عنوان نال پنجابی شاعری دی روایت اتے روشنی پائی گئی اے۔ اخیر وچ پنجابی دے 15 منتخب شاعران یعنی مولوی عبداللہ، دمودر، پیلو شاعر، حافظ برخوردار، احمد کوی، فقیر درزی، میرن، صدیق لالی، قبل شاہ، سید وارث شاہ، نجابت، حامد شاہ عباسی، میاں عبدالحکیم، میاں بخش تے میاں نوروز دی حیات تے خدمتاں اتے بھرنواں چانن پایا گیا اے۔

بابا بدھ سنگھ نے اپنی لکھت دے شروع وچ مڈھلا مواد شامل کیتا اے جس نون دیاچہ یا ابتدا سیہ وی آکھیا جاسکدا اے۔ ایس دیاچہ وچ اوہناں کوتا، انکار، کوتا دا ساک، ہورنا کوئل ہنڈراں نال، کوتا دیاں قسماں، پنجابی کوتا تے دو جیاں بولیاں دی کوتا۔ مقابلہ، پنجابی کوتا اتے دو جیاں بولیاں دا اثر، کوتا دا اثر سوسائٹی اتے تے پریم جتج جے عنواناں پٹھہ بحث کیتی اے۔ اصل وچ پنجابی شاعران دی حیاتی دے حالات، ایہناں دے کلام اتے تحقیقی تے تنقیدی بحث اے۔ ایس وچ شاعری دی تعریف تے ایس دیاں قسماں دا تذکرہ کردیاں اوہناں

نے زیادہ تراگریزی یا ہندی کتاباں وچوں مواد حاصل کیتا اے، حالانکہ ایہہ گل اظہر من الشمس اے کہ پنجابی زبان اُتے سب توں ودھ فارسی زبان دا اثر ملدا اے ایہہ دے نال ایہہ وی حقیقت اے کہ ایہہ دیاں ادبی صفیاں اُتے وی فارسی دا اثر غالب اے۔ ایس ضمن وچ غزل دی مثال دی جاسکدی اے کہ جس دامنڈھ فارسی وچ بھیا گیا تے فارسی زبان توں ای اردو تے دو جیاں پاکستانی زبانان وچ ایس دا چلن شروع ہويا۔ پنجابی زبان اُتے فارسی دے براہ راست اثرنوں بدھ سنگھ ہو ریں وی تسلیم کردے نیں تے اوہ اس حوالے نال فرماندے نیں:

”ہر اک بولی دا اثر پنجابی تے ہو یا پرسانوں پرانی کو تا ملدی نہیں جو

ملی اے سو فرید توں۔ جد اسلام داراج آیا تاں اوہ دے نال ای فارسی

زبان دا اثر کو تا تے پینا شروع ہو گیا“۔ (3)

پنجابی زبان اُتے فارسی تے عربی زبانان دا سب توں ودھ اثر اے، پر اوہناں کتاب دے شروع وچ دتیاں اصطلاحاں دی تشریح تے وضاحت لئی انگریزی زبان دا سہارا لیا اے ایس ضمن وچ مثالاں وی انگریزی زبان دیاں نیں۔ باوا جی نے اپنی کتاب وچ تھان تھان انگریزی لفظاں تے اصطلاحاں دی ورتوں کیتی اے۔ جہاں لئی اردو تے فارسی سگوں پنجابی وچ ایہناں نالوں کدھرے ودھیا اصطلاحاں لکھ سکدیاں سن۔ انگریزی لفظاں تے اصطلاحاں دی ورتوں نال کئی سوکھے پنجابی اکھراں دی تھان انگریزی دے اکھراں نوں استعمال کر کے مفہوم سمجھان دی کوشش کیتی اے، جنھوں ایس لئی مناسب نہیں آکھیا جاسکدا، کیوں جے جدوں روز مرہ دے پنجابی لفظاں دا ذخیرہ موجود اے تے فیہ مشکل تے ناقابل فہم سنسکرت تے انگریزی لفظاں دے استعمال کرن دی منطق سمجھ وچ نہیں آؤندی۔ ”پریم کہانی“ وچ باوا جی نے صرف ۱۵ منتخب پنجابی شاعران بارے لکھیا اے۔ چونکہ ادبی تاریخ وچ عہد بہ عہد ادبی حوالے نال ہون والی پیش رفت نوں سیاسی، سماجی، مذہبی تے جذباتی رویاں دی روشنی وچ بیان کرن دے نال ہر دور دے نمائندہ شاعران تے نثر نگاراں دی حیاتی دے حالات نمونہ کلام دا موجود ہونا لازم اے، ایس لئی ”پریم کہانی“ نوں ادبی تاریخ دی تھان صرف شعری تذکرہ لکھنا مناسب

ہو وے گا۔ پریم جج دے عنوان پٹھ پنجابی شاعری دے ارتقائے جہات پائی گئی اے۔ ایس مضمون وچ جس دا انداز اوہناں نے مولانا محمد حسین آزاد دے مضمون ”شہرت عام تے بقائے دوام“ نال رلدایا بن دانا حق آہر کیتا اے۔ باواجی نے ایس وچ کجھ اجیہا ڈھنگ اپنایا اے کہ اس وچ متانت تے سنجیدگی دی تھاں مسخر اپن دکھالی دیندا اے۔ اکثر پیریاں دا ٹڈھ:

”لو! اہ کی آکھدا اے! لوجی ہن پتہ لگا!، اوہ ویکھو! لو! اس چھوٹی

جیہی ٹولی وچ کون اے اور ہے ربا!“۔ (4)

ایہہ تحقیق دی روش نہیں۔ جس توں ظاہر اے کہ باواجی فن تحقیق توں ناواقف سن، جس پاروں اوہناں غلطیاں دا ارتکاب کیتا اے۔ لکھت تے سنسکرت دا اثر ڈھیر نمایاں دسد اے۔ لکھاری ہوراں دا تعلق لاہور شہر نال سی جس پاروں اوہناں دی مادری بولی ماجھی پنجابی ای سی پر اوہناں اپنی لکھت وچ جیہڑے اکھر خاص طور تے سنسکرت دے ورتے نیں، اوہناں کسے ہور ای علاقے دی زبان دی نمائندگی کرن دی کوشش کیتی اے۔ ”پریم کہانی“ وچ کئی تھانواں تے مذہبی تعصب دسد اے۔ پنجابی ادبی تاریخ اُتے اک جہات پایاں دسد اے کہ پنجابی نثر تے نظم دونوں وچ مسلمان شاعراں تے نثر نگاراں نے ڈھیر خدمتاں سرانجام دتیاں نیں۔ کچھ سکھ محققاں پنجابی ادب دے ڈھلے نمونے ناتھ جوگیاں دے دے کے ایہہ ثابت کرن دی کوشش کیتی اے کہ پنجابی ادب دے موڈھی ایہہ جوگی سن۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے باوا بدھ سنگھ نے ثابت کرن دی ان تھک کوشش کیتی کہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے ترویج واسطے صرف سکھاں نے ہی خدمتاں انجام دتیاں سن۔ پر ہن تک ہون والی تحقیق توں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ پنجابی نظم دے ڈھلے نمونے حضرت بابا فرید دے شلوک نیں جد کہ حضرت نوشہ گنج بخش دے وعظاں نوں پنجابی نثر دا ڈھلا روپ منیا گیا اے۔ ناتھ جوگیاں دی شاعری پنجابی زبان دے معیاری نمونے نہیں، کیوں جے ایہناں وچ سنسکرت لفظاں دی بھر ماراے جس وجہ نال ایہناں نوں پنجابی زبان وچ لکھیاں لکھتاں آکھنا درست نہیں ایس ضمن وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر اوہناں دی شاعری دی

زبانوں پنجابی من توں انکاری نیں، اوہ لکھدے نیں کہ:

”جے غور نال ویکھیا جاوے تے سانوں ایہہ لسانی رفتار دی اک
سیاسی چال دسدی اے جیہڑی پنجابی داناں لے کے ہندی نوں اگے
ودھان لئی چلائی گئی“۔ (5)

باو ابدھ سنگھ ہوراں اپنی کتاب ”پریم کہانی“ وچ تعصب ورتدیاں لکھیا گیا اے کہ پنجابی ادب دل صرف
سکھاں نے ہی توجہ کیتی اے۔ فیر آپ ای ایہدی وضاحت وی کردتی اے کہ:

”اگے تے ایس کم وچ سکھ ای حصہ لیندے سن، پرہن مسلمان تے
ہندو بھراواں نوں وی اپنی بولی دی سدھ آئی اے تے کئی ہندو
لکھاریاں نے چنگیاں پستکاں لکھیاں نے۔ مسلماناں نے اے
پنجابی لٹریچر ودھان ول دھیان نہیں فرمایا“۔ (6)

لکھاری نے پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے ترویج وچ مسلماناں دی تھاں سکھاں تے ہندواں
دے کردار دا ذکر کیتا اے، ”پریم کہانی“ وچ جہاں 15 منتخب شاعراں دا ذکر کیتا گیا اے اوہناں وچوں 13 شاعر
مسلمان جد کہ صرف دو ہندو نیں۔ اوہناں منتخب شاعراں وچوں اک وی شاعر سکھ دھرم نال تعلق نہیں
رکھدا۔ کتاب وچ مسلماناں دے ناواں نوں وگاڑ کے لکھیا گیا اے، لکھدے نیں ”احمد دے دی سرقبلے نباہی“ وچ
احمد کوی تے مقبل نامی مسلمان شاعر ول اشارہ کیتا گیا اے۔ احمد کوی داناں وگاڑ کے احمد دے تے مقبل داناں مقبلے
لکھنا مناسب نہیں۔ کئی شاعراں دا پورے دا پورا کلام بطور نمونہ پیش کر دتا گیا اے۔ اگرچہ ادبی تاریخ یا تذکرے
وچ کلام دے نمونے دا موجود ہونا ت ضروری اے پر شاعر داسارا کلام ہی تذکرے یا تاریخ وچ رلت کر دین نال
کتاب دی ضخامت وچ تے وادھا ممکن اے، پر ادبی تاریخ نگاری دے حوالے نال کوئی چنگی گل نہیں۔ مثال دے
طور تے حافظ برخوردار تے پیلو دے قصیاں مرزا صاحبان دے جتنے وی شعر ملے، اوہناں نوں تذکرے وچ شامل

کر لیا گیا، حالاں کہ صرف منتخب کلاموں ای شامل تصنیف ہونا چاہی داسی۔ کتابت دیاں غلطیاں دے نال نال کئی لفظ تے فقرے غلط درج نیں۔ سیال راجپوتاناں دا فرقہ سیال فرقہ نہیں ذات یا گوت اے۔

سید فضل شاہ دے ہمعصر شاعراں وچ میاں محمد بخش دا ای ناں ایس کتاب وچ درج اے، ایس علاقے دے کسے ہور شاعر داناں یا کوائف ایس کتاب وچ کتے وی نہیں، اقتباس وچ سجادہ نشین تے پکے زاہد و کھالی دین توں محسوس ہوندا اے کہ باواجی نوں اوہناں دے زہد تے شک سی۔ لکھاری اوہناں دی شاعری تے فضل شاہ دی شاعری وچ مماثلت قائم کہتی اے۔ حقیقت وچ انج نہیں۔ فضل شاہ لفاظی دے ماہرن تے شعری صنعتاں نوں وی بخوبی ورتوں وچ لیاندے سن۔ میاں صاحب شعراں وچ معنوی خوبیاں پیدا کرن دے ماہرن۔ ایہناں دی شاعری وچ صوفیانہ اسرار تے رموز اگھڑ ویں سن۔ ایسے طرحاں یوسف زلیخہ دے قصے بارے گل کردیاں ایہہ گل تے درست اے کہ عبدالحکیم بہاؤ پوری دی یوسف زلیخا وچ فارسی لفظاں دی بھر ماراے پر اوہناں دا یوسف زلیخا نوں جامی دی یوسف زلیخا دی ہو بہو نقل یا ترجمہ آکھنا درست نہیں، کیوں جے دوہناں دے واقعاں وچ مماثلت نہیں پائی جاندی۔

اوہناں پہلی کتاب تحفۃ الفقہ ۱۰۲۵ھ وچ تے اخیر رسالہ فقہ ہندی 1075ھ وچ لکھیا۔ اوہناں اپنیاں کتاباں وچ اپنا نام کسے تھان عبد اللہ تے کسے تھان عبدی لکھیا اے۔ ”پنجاب میں اردو“ دے حوالے نال اوہ مزید لکھدے نیں کہ ایس وچ کسے عبدی دا ذکر اے جس دی کتاب رسالہ مہندی (997ھ) وچ لکھی گئی سی۔ عبد اللہ عبدی دی پہلوں چھپن والی بارہ انواع نامی فقہ دی کتاب وچ باراں رسالے تے اوہناں دے اپنے نیں جد کہ بارہواں رسالہ تحفہ دوم مولوی محمد شفیع دا لکھیا اے۔ قاضی فضل حق دی دتی گئی بارہ انواع دی تفصیل موجب مولوی عبد اللہ عبدی لاہوری 997ھ (رسالہ مہندی) توں لے کے 1075ھ (رسالہ فقہ ہندی) تقریباً 77 سالوں تک لکھن دا کم کردے رہے جیہڑا ممکن نہیں۔ ایس طرحاں حافظ محمود شیرانی دی تصنیف ”پنجاب میں اردو“ وچ رسالہ مہندی تے فقہ ہندی دے حوالے نال درج اے:

”دونوں رسالوں کا مصنف ایک شخص عبدی نہیں ہے۔ رسالہ مہندی

997ھ کی تصنیف ہے اور فقہ ہندی 1074ھ کی۔ 77 سال کی تصنیفی

زندگی بظاہر ممکن نہیں۔“ (7)

حافظ محمود شیرانی اپنی کتاب ”پنجاب میں اردو“ وچ لکھدے نیں کہ رسالہ مہندی دے مصنف مولوی عبد اللہ لاہوری نیں بلکہ اوہ دے مصنف عبدی ابن محمد دا وطن موضع باتو اے۔ پرائس لکھت وچ جس عبدی دا ذکر اے وہ ہانس ضلع منگمری وچ جے۔ ثابت ہوندا اے کہ رسالہ مہندی مولوی عبداللہ عبدی لاہوری دی تصنیف نیں۔ ایہہ ضرور سوچنا پیندا اے کہ اوہناں دی قلم ۹۹ھ توں بعد ۱۰۲۵ھ تک کیوں کچھ نہ لکھ سکی۔ رسالہ مہندی دے مصنف داناں عبدی اے۔ اوہ آپ لکھدے نیں:

جیوں گھن کھادی لکڑی۔ پئی ترکھاناں وس

جوہر خوبی میری آہی۔ پیری کھڑیا کھس (8)

ایہدے وچ شاعر نے اپنے آپ نوں گھن کھادی ہوئی لکڑی نال تشبیہ دتی اے جس توں ظاہر ہوندا اے کہ مولوی صاحب 1025ھ وچ انتہائی لاغر تے نجیف ہو چکے سن۔ ایہدے باوجود ایہہ لکھنا کہ اوہ 1075ھ تک لکھدے رہے، اک ناممکن اے۔ فقہ ہندی مولوی عبداللہ لاہوری دی تصنیف نہیں بلکہ کسے ہور عبدی دی اے کیوں جے کتاب وچ شاعر نے اپنا نام عبدی لکھیا اے۔ ثابت ہو یا کہ رسالہ مہندی تے رسالہ فقہ ہندی مولوی عبداللہ لاہوری دیاں لکھیاں کتاباں نیں۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی لکھت باراں انواع اے۔ رسالہ مہندی تے رسالہ فقہ ہندی بالترتیب عبدی تے عبداللہ انصاری دیاں لکھتاں نیں۔

”پریم کہانی“ وچ دمودر داس دی حیاتی دے حالات تے اوہدی لکھی ہیرتے تبصرہ شامل کیتا گیا

اے۔ کتاب دے متن وچ بدھ سنگھ ہوراں نے کسے تھاں تے ناں دمودر لکھیا اے تے کئی تھاواں تے دامودر۔ جیویں کہ دمودر اپنے قصے وچ بار بار لکھدا اے کہ ہیر رانجھے دا واقعہ اوہدیاں اکھاں سامنے وا پڑیا اوس دی

لکھی ہیر دے متن وچ بار بار 'آکھ دمودر' توں ظاہر ہوندا اے کہ درست ناں دمودر اے، زیر بحث تصنیف شاعراں دے تذکریاں تے مبنی اے، پر دمودر بارے اوہناں صرف دو صفحے لکھے نیں جد کہ اوہدے واسطے اپنی کتاب دے ۵۳ صفحے وقف کیئے نیں۔ شاعر یا ادیب دی سوانح لکھی جائے نال ای اوہدی لکھت دی مختصر مثال وی دتی جائے نال کہ اکو لکھت تے صفحیاں دے صفحے لکھ دتے جاوے۔ دمودر دے حوالے نال کجھ جھول نیں کہ اوہ ذات دا گلاٹی اروڑہ سی تے چوچک دے شہر جھنگ وچ دکان کرداسی اوہدے سیالاں نال ڈاڈا تعلق وی سی۔ سر سرچرڈ ٹمپل دے دمودر نوں پڑواری دسن نوں وی غلط قرار دیندا اے۔ دمودر دے دکاندار ہون، ہیر رانجھے دے واقعے دے رونما ہون تے اکبر دے دور وچ فرق دے حوالے نال باو بدھ سنگھ دی تحقیق اے ہر تذکرہ نویس تے ادبی لکھاری نے ایہوں منیا اے۔ اوہدی رہائش بارے علامہ عتیق فکری کہندے نیں کہ:

”سرائیکی زبان دا ایہہ ہندو شاعر جھنگ سیال دے علاقے دارہن

والا سی“۔ (9)

مصنف نے پیلو تے اوہدی تصنیف قصہ مرزا صاحبان نوں وی موضوع بحث بنایا اے بغور مطالعہ کرن تے پتہ لگدا اے کہ لکھاری پیلو بارے کجھ نہیں لکھیا، تاہم اوہدی مرزا صاحبان دے نال کجھ ہور حضرات دی مرزا صاحبان تے تبصرے شامل کر کے ڈنگ ٹپایا اے۔ حافظ برخوردار تے احمد یار مرالوی نے پیلو نوں ودھا چڑھا کے بیان کیتا اے تے اوہناں نوں اک عظیم شاعر د امرتہ دتا اے۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب ”پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ“ وچ لکھدے نیں:

”پیلو ستارہ ہویں صدی دا اک اجیہا مسلمان شاعر اے جیہدا قصہ مرزا

صاحبان دیس پنجاب دی ڈگر ڈگر گلیاں کوچیاں وچ مقبول

اے“۔ (10)

”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ نامی تصنیف وچ پیلو دے بارے انج اے:

”نام دے پیلو قوم دے مسلمان جٹ پنڈ و پرووال تحصیل ترنتارن

ضلع امرتسر دے رہن والے سن“۔ (11)

نتیجہ ایہہ نکلد اے کہ پیلو اک سی تے اوہ مسلمان سی، مصنف اوہنوں غلطی نال ہندو سمجھ لیا۔ لوکاں دے مطابق برخوردار دو نہیں اوہناں وچوں اک حافظ برخوردار سی جد کہ دو جا حافظ برخوردار مصنف۔ احمد یار تے میاں محمد بخش نے وی دو برخورداراں دا ذکر کیتا اے، اوہ لکھدے نیں کہ سیالکوٹ نیڑے نہیں سی بلکہ لاہور نیڑے سی، اسی لئی اوہناں تعلیم حاصل کرن لئی جے گھروں نکلتا ای سی تے فیر اوہ لاہور آؤندے۔ لیکن اوہ بضد نیں کہ احمد یار نے جہاں دو برخورداراں دا ذکر کیتا اے، اوہ غلط اے۔ اوہناں دی نظر وچ برخوردار اک ای سی، جہدی ذات راجھاسی:

”حافظ برخوردار موضع قصبہ مسلمانی چیمہ چٹھہ پرگنہ صوبہ لاہور کے

رہنے والے تھے۔ بعض احباب تاریخ 1030ء بتاتے ہیں“۔ (12)

لکھاری نے لکھیا اے کہ حافظ برخوردار راجھاسی، حافظ برخوردار مسلمانی والے توں کوئی سو سال بعد موضع تخت ہزارہ وچ جمے۔ اپنے وقت دے وڈا عالم دین، پنجابی زبان دے اک پختہ کار شاعر سن۔ جہاں پنجابی وچ لکھتاں دے ڈھیر لگا دتے۔ تخت ہزارے توں موضع رسول نگر آئے تے قصہ یوسف زلیخا لکھیا۔ فیر اعلیٰ تعلیم لئی سیالکوٹ آگئے۔ انواع برخوردار ۶۷۱ھ وچ لکھی گئی جس وچ علم فقہ دے کوئی ویہہ رسالے شامل نیں۔ اوہناں نے قصیدیاں تے وظیفیاں دے پنجابی نظم وچ ترجمے کیتے۔ ایہناں توں وکھ اوہناں نے قصہ مرزا صاحبان، قصہ سسی پنوں، قصہ ہیرا راجھاسی، حکایت پاک رسول دی، قصہ بی بی فاطمہ تے جنگ نامہ امام حسین دی لکھے۔ اک حافظ برخوردار موضع قصبہ مسلمانی چیمہ چٹھہ پرگنہ صوبہ لاہور دے رہن والے سن۔ اوہناں فرانس ورتھ کتاب لکھی۔ ایہدے توں اڈٹن ہور لکھتاں یوسف زلیخا، قصہ مرزا صاحبان تے قصہ سسی پنوں لکھیاں۔ جد کہ دو جے حافظ برخوردار جیہڑے سو سال مگروں موضع تخت ہزارہ وچ جمے۔ اوہناں انواع برخوردار 1176ھ وچ تصنیف

کیلتی جہدے وچ علم فقہ دے گیاراں رسالے شامل نیں۔ اوہناں نے متعدد قصائد و وظائف دے پنجابی نظم وچ ترجمے وی کیلتے۔ ایس توں علاوہ اوہناں نے قصہ مرزا صاحبان، قصہ سسی پنوں، قصہ ہیر رانجھا، حکایت پاک رسول دی، قصہ بی بی فاطمہ تے جنگ نامہ امام حسین توں اڈکئی کتاباں لکھیاں۔ جہاں بارے بدھ سنگھ ہوریں لکھدے نیں کہ:

”ایہناں نے کئی کتاباں لکھیاں (1) زلیخا، (2) سسی پنوں، (3) مرزا

صاحبان تے کئی ہور۔ باراں انواع اے جے نہیں چھپیاں“۔ (13)

”تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند“ دی تیرہویں جلد وچ باواجی دے درج بالا دعوے دی تردید

کیلتی گئی اے۔ ایہدے وچ انج لکھیا ہویا اے؛

پیلو کا عرصہ حیات 1556-1605ء جبکہ برخوردار کی پیدائش

1620ء میں ہوئی، یعنی پیلو برخوردار سے قبل فوت ہو چکا تھا، اس

لیے استاد شاگرد ہونا ناممکن ہے“۔ (14)

احمد کوی بارے لکھدے نیں کہ اورنگزیب دے عہد وچ پیدا ہون والے احمد کوی نے بیتاں دی شکل وچ

ہیر لکھی جس دے 183 بند نیں۔ ایہہ ہیر 1693ء وچ لکھی گئی۔ ایس گل دا تعین اوہ احمد کوی دے ایس مصرعے

توں کردے نیں:

سن چارتے تہیہ اورنگ شاہی کتھا ہیر تے رانجھے دی ہوئی پوری (15)

اوہ لکھدے نیں کہ پوری ہیر دستیاب نہیں ہوئی بیتاں دی شکل وچ ایہہ سب توں پرانا قصہ اے۔ احمد

نے ہیر دے قصے دی تصویر لکیراں دی شکل وچ بنائی پروارث شاہ نے ایس وچ رنگ بھریاتے اپنے ولوں شوخی دا

وادھا کیتا۔ بے شک احمد کوی دی شاعری ڈھیر سوہنی اے، پر اوہناں دیاں خوبیاں گنن واسطے ضروری نہیں کہ

وارث شاہ جیسے عظیم پنجابی شاعر دے کلام وچوں کیڑے کڈھے جان۔ وارث شاہ دا کلام بلاشبہ پنجابی ادب دا

شاہکار اے تے ایہدے وچ شامل شعر غیر معیاری نہیں، ایس لئی صفحے کالے کرن دا اعتراض بے جا معلوم ہوندا اے۔ وارث شاہ نے نہ صرف ہیر رانجھے دے رومان نوں بیان کیتا سگوں اپنے شعراں وچ اپنے دور دے سیاسی، سماجی، مذہبی تے اخلاقی حالات تے واقعاں دی ترجمانی وی کیتی اے۔ کیوں جے اوس دور وچ اخلاقی ابتزری سی، ایس لئی کجھ شعراں وچ غیر اخلاقی لفظاں دی ورتوں اے۔ لکھاری دا فارسی نوں مولویاں دی زبان آکھنا وی مناسب نہیں۔

فقیر درزی دا ذکر کردیاں انتہائی مختصر حال بیان کیتے گئے نہیں جدکہ فقیر درزی دے اخبار الآخرت وچ ڈھیر مواد موجود اے۔ اخبار الآخرت توں اڈ اوہناں دی ایک کتاب فقہ اصغر وی اے، جس وچ اوہناں اپنے حالات کھول کے بیان کیتے نیں۔ ایہناں دو کتاباں موجب فقیر درزی دا اصل ناں حبیب اللہ تے پیو دا ناں طیب سی۔ ایہناں دونوں کتاباں وچ فقیر نے اپنے پنڈ دا ناں چودھو وال لکھیا اے، چند یوال کسے جگہ تے نہیں لکھیا، لکھاری نے غلط لکھیا اے۔ نال ای درج اے کہ اوہ فقیر نہیں سگوں درزی سن۔ عاجزی ظاہر کرن لئی اپنا تخلص فقیر اختیار کیتا۔ باواجی نے اپنی کتاب وچ درج بالا شعراں وی غلط درج کیتا اے تے وساریم دی بجائے وسائیم لکھیا اے۔ باوا بدھ سنگھ دامیرن نامی شاعر دے بارے خیال اے کہ اوہ اورنگزیب دے عہد وچ ہو گزرے نیں تاہم ایہناں دے اصل نام تے مقام دا تعین نہیں ہو سکیا۔ صدیق لالی بارے لکھدے نیں کہ اوہ لہندی بولی دے شاعر نیں۔ اوہناں نے 1033ھ محمد شاہ رگیلا دے دور وچ حضرت یوسف دا قصہ لکھیا۔ قرآن پاک وچ لکھے ہوئے واقعاں نوں نظم دی شکل وچ لکھیا۔ ”لہندے دے پاسے دا کوئی“ ہون توں مراد اے کہ کوئی علم نہیں صرف اوہناں دی شاعری وچ ورتی گئی بولی لہندی پنجابی ہون پاروں ایہناں نوں لہندے پاسے دارہاشی لکھ دتا اے پر لہندے دا علاقہ کتھوں تک سی تے لالی اوس علاقے دے کس پنڈ، قصبے یا شہر وچ جے۔ اوہناں کتاب 1033ھ وچ لکھی گئی، جہدا شعر مصنف نے درج کیتا اے:

اکسواک ہزار تیتی سن پنجمیر ہجری مہڈی امان بابا عمر ضائع سب گزری

ستواں سن محمد شاہ چوغٹے دی بادشاہی جوڑن دی رب ہمت بخشی ہو یا کرم الہی (16)

استھے اک ای تھاں تے دوسن لکھے گئے نیں؛ 1033ھ تے 1133ھ۔ محمد شاہ چوغٹے دی بادشاہی دا ستواں سال۔ یعنی محمد شاہ 1131ھ وچ تخت نشین ہو یا ایس توں کچھ ستواں سال 1138ھ ہونا چاہی دا اے۔ ایس لحاظ نال سارے سن غلط نیں، صرف 1138ھ درست اے۔ پر دو جے محقق ایہناں بارے لکھدے نیں:

”نام تے تخلص صدیق، قوم لال جٹ، موضع لالیاں چنیوٹ ضلع
جھنگ دے وسنیک، ایہناں نیں 1138ھ بمطابق 1725ء وچ
مثنوی یوسف زلیخا لکھی“۔ (17)

بدھ سنگھ ہوریں لکھدے نیں کہ پہلاں کسے شاعر نے بیتاں دی شکل وچ کوئی قصہ نہیں لکھیا۔ اگے چل کے لکھدے نیں کہ ”جنگ نامہ فارسی بحر وچ سی۔“ استھے وی مصنف نے بحر نہیں دی۔ ایسے طرحاں صرف شروع دے چار صفحیاں وچ سید وارث شاہ بارے بحث کیتی اے، باقی صفحیاں اتے اوہناں دے لکھے ’ہیرا انجھا‘ بارے وچ لکھیا اے، اوہناں دے کلام دے نمونیاں نال صفحیاں دے صفحے بھر دتے نیں۔ وچ جے اوہناں دیاں دو جیاں کتاباں دا وی ذکر کر دیندے تے مناسب ہوندا۔ اوہناں دیاں دوسریاں کتاباں اشتر نامہ، چوہڑیٹی نامہ، معراج نامہ، ترجمہ قصیدہ بردہ شریف تے دوہڑے وی بڑی اہمیت دیاں حامل نیں۔ اوہناں ہیر وارث شاہ دے کرداراں تے شعراں اتے بحث دے نال صرف سوئی تے معراج نامہ دا ذکر کیتا اے۔ وارث شاہ دی سوئی دے حوالے نال فیہر غلطی سامنے آندی اے کیوں جے وارث شاہ نے اس نام دا کوئی قصہ لکھیا ای نہیں۔ پنجابی زبان وچ لکھی کتاب وچ بغیر ضرورت انگریزی دے لفظاں دی ڈھیرورتوں اے۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں کہ

”وارث شاہ دے قصے توں پتہ لگدائے کہ اوہ جنڈیالہ شیر خاں ضلع
تیشو پورہ وچ 1722ء بمطابق 1135ھ دے لاگے قطب شاہ دے
گھر پیدا ہوئے۔ جوان ہوئے تاں قصور دے مولوی غلام مرتضیٰ

کولوں دینی تعلیم پائی۔“ (18)

اڈواڈ تذکرہ نگاراں تے مورخاں نے سید وارث شاہ دی تاریخ پیدائش، مقام پیدائش، ولدیت، ہیر دا سال تصنیف، اوہناں دے استاد تے بھاگ بھری دے نال معاشرے دے حوالے نال وکھو وکھ خیالاں دا اظہار خیال کیتا اے اوہناں بارے سفینہ منزل تے ڈاکٹر اختر جعفری دی تحقیق قابل اعتبار نہیں۔ لیکن سید علی عباس جلاپوری ”مقامات وارث شاہ“ وچ لکھدے نیں؛

”وارث شاہ اور بھاگ بھری کا پیار بے لوث اور ہوا و حوس سے پاک تھا۔ وارث شاہ کو عشقِ مجازی کی منازل طے کرتے کچھ زیادہ مدت نہیں گذری تھی کہ بھاگ بھری انہیں اچانک داغِ مفارقت دی گئی۔ وارث شاہ کو اس کی مرگ ناگہان کا سخت صدمہ ہوا اور اسی عالم میں ہیر کا قصہ نظم کرنا شروع کیا۔“ (19)

سید وارث شاہ تے سید بلھے شاہ مخدوم قصور دے شاگرد سن، لیکن اوہناں دے دور وکھو وکھ نیں، ایس لئی اوہناں دی اکٹھے پڑھن والی روایت غلط اے۔ مولا بخش کشتہ نوں ای لے لو۔ اوہ لکھدے نیں کہ:

”وارث شاہ 40-1135ھ دے نیڑے پیدا ہوئے۔“ (20)

جد کہ اوہ بلھے شاہ دے بارے دسدے نیں کہ:

”اوہ 1103ھ بمطابق 1680ء نوں جمے تے 1171ھ بمطابق

1746ء نوں فوت ہوئے۔“ (21)

ایس طرحاں دوہناں بزرگاں دیاں عمراں وچ کم از کم 32 ورھیاں دا فرق اے، انج اوہناں دا اکٹھے پڑھنا ناممکن محسوس ہوندا اے، تاہم اک ای استاد توں وکھ وکھ زمانے وچ زیر تدریس رہن نوں منیا جا سکا اے۔ وارث شاہ نے اک ای ہیر لکھی سی، نکلی یاوڈی ہیر توں پتہ نہیں رکیہہ مراد اے۔ ایہہ ضرور اے دوہے

شاعراں دے الحاقی شعراں نوں دھڑا دھڑا اصل ”ہیر“ وچ شامل کرن نال ظاہر اے کہ کتاب دی ضخامت اصلی ہیر توں ودھ گئی۔ ایس طرحاں الحاقی شعراں نوں شامل کرن توں بعد وڈی ہیر دا وجود تے ممکن اے، پد اوہنوں ہیر وارث شاہ نہیں آکھیا جاسکدا۔ اصل وچ ”ہیر وارث شاہ“ وچ دو جے شاعراں دے الحاقی شعر شامل کرن توں بعد حاصل ہون والی ہیر نوں مصنف ”وڈی ہیر“ متھیا اے۔ فیروز شاہ دی وار لکھن والے نجابت دا تذکرہ ملدا اے۔ اوہ ضلع شاہ پور دے پنڈ مٹیلا دارہن والا ہرل راجپوت سی۔ مصنف موجب اوہ انہویں صدی وچ ہو گزریا اے جدوں پنجاب اتے مہاراجہ رنجیت سنگھ دا سکھ چلدا سی۔ نجابت دی پوری وار نہیں ملدی، پر پنڈت ہری کشن جی کول اوہنوں اکٹھا کیتا تے پنجاب اتہاسک سوسائٹی وچ پڑھیا۔ مصنف موجب کجھ لوکاں دے خیال وچ راولپنڈی دے سید شاہ چراغ تے ایہدے چیلے نجابت نے ایس نوں لکھیا، لیکن پنڈت جی اس دی تردید کردے نیں۔ ایس وار وچ نادر شاہ دے دلی تے حملے دا ذکر نہیں ملدا، ایس لئی ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ نادر شاہ دے حملے دے دوران کسے مرانی نے ایس دے شعریار کیتے تے فیروز شاہ دے سناندے نجابت نے اس نوں لکھتی روپ دے دتا۔ پرائج جا پدا اے کہ لڑائی/حملیاں دے دوران نجابت نہیں سی، اوہنے سنے سنائے واقعے نوں شعراں داروپ دے کے نادر شاہ دی وار لکھی۔ ایس سلسلے وچ ایس وار وچ ملن والیاں کئی غلطیاں دا وی ذکر کیتا گیا اے۔ ایہہ فرض کیتا گیا اے کہ افغانستان، ایران دا صوبہ سی۔ مزید ایہہ کہ اوہدوں تک ایرانیوں نے کابل نوں فتح نہیں کیتا سی جد کہ وار وچ لکھدے نیں کہ:

”نادر شاہ نے قندھار توں چڑھائی کر کے کابل نوں لٹیا“۔ (22)

حامد شاہ عباسی دے بیوہاناں شیخ عطا محمد، پنڈ داناں چندی چونہ، تاریخ پیدائش ۱۱۶۱ھ تے لکھیاں گئیاں کتاباں وچ صرف جنگ نامہ، اخبار حامد تے ہیر دے نام درج کیتے نیں۔ دو جے پاسے حمید اللہ ہاشمی نے اوہناں دیاں لکھتاں وچ جنگ نامہ حامد، اخبار حامد، ہیر حامد، گلزار حامد، تفسیر حامد، نقر نامہ حامد، احکام الصلوٰۃ نوں شامل کیتا اے۔ ”تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، وچ درج اے کہ اوہناں دے وڈے کوران توں آئے

سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ درج دو جیاں لکھتاں دے نال اوہناں دے نال ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اپنی انگریزی زبان وچ لکھی گئی پنجابی ادب دی تاریخ **History of Punjabi Literature** دے صفحہ نمبر 58 تے حامد شاہ دی ہیر، جنگ نامہ تے قصہ امایین داوی ذکر کیتا اے۔ جس توں واضح ہوندا اے کہ حامد شاہ عباسی دے والد پیو داناں عطا محمد نہیں، سگوں اوہناں داناں سید عطاء اللہ ولد سید اعظم سی۔ مصنف نے دسیا اے کہ:

”کہ حضرت حسن نوں زہرا و ہدی لونڈی عثمانے دتاسی“۔ (23)

عثمادی اصل املاء اسما اے۔ دو جا ایہہ کہ جس عورت نے حضرت امام حسنؑ نوں زہر دتاسی اوہدا نام عثمانی (اسما) نہیں بلکہ جعدہ سی۔ مزید ایہہ کہ اوہ آپ دی لونڈی نہیں (حرم) بیوی سی۔ علامہ فروغ کاظمی لکھدے نیں:

”مروان بن حکم (گورنر مدینہ) اور محمد بن اشعث (جعدہ کا حقیقی

بھائی) نے امام حسنؑ کی زوجہ جعدہ بنت اشعث سے وعدہ لیا کہ وہ

امام کو زہر دے کر ان کا کام تمام کر دے“۔ (24)

باو ابدھ سنگھ نے سید حامد شاہ عباسی دی تصنیف جنگ نامہ وچ بیان کیتے گئے واقعاں دے حوالے نال جھڑی بحث کیتی اے، اوہ حقائق تے مبنی نہیں۔ شہادتِ امام حسین دے بعد جو حالات بیان ہوئے اوہناں دا تاریخ دے نال دور داوی واسطہ، نہ ای یزید دے بعد حضرت امام زین العابدینؑ تخت نشین ہوئے، نہ ای ہاشمی خاندان دی خواہش سی، نہ تخت لئی لوکاں دا خون وگایا گیا۔ البتہ کہ بلا دے میدان وچ حضرت امام حسینؑ اپنے ۷۲ جان نثاراں سمیت شہید کرتے گئے۔ جتھوں تک معاویہ بن یزید دی تخت نشینی اے اوہ آپ یزید نے کروائی سی۔ رہی گل مدینہ فتح کرن دی، اوہ لکھاری نے درست لکھی اے کہ مدینہ عبداللہ نے فتح کیتا سی۔ میاں عبدالکحیم دا ذکر وی ملدا اے۔ عبدالغفور قریشی نے اوہناں داناں مولانا عبدالکحیم اچوی لکھیا اے ایسے طرحاں میاں محمد بخش نوروز تے میاں بخش دے حوالے نال لکھتاں ملدیاں نیں۔ دونواں بارے درج اے کہ اوہ ملتانی شاعر نیں، دونواں دے دوراں بارے کچھ نہیں دسیا گیا۔ کشتہ موجب ”مبارک پور ریاست بہاولپور دے وسنیک۔

اورنگ زیب دے زمانے دے کوئی جا پدے ہن۔ زیادہ ملتان رہے۔ شعراں وچ سوز، برہ تے ترف ڈھیر اے۔ ایسے طرحاں بخش ملتانیاں بارے لکھیا اے کہ اوہ انہویں صدی دے شروع وچ ڈیرہ غازیخان وچ جمے ملتان وچ اپنی حیاتی گذاری۔ اوہناں دیاں کافیاں تے دوہڑے بہت مشہور ہوئے، ملتانیاں بولی وچ اوہناں دا کلام ملدا اے۔ تاریخ ادبیات موجب اوہناں دیاں لکھتاں وچ اک دیوان ملدا اے۔ پنجابی ادب دی کہانی وچ اوہناں دا دورانیہ 1857ء-1917ء دسیا گیا اے۔ اوہناں مزید لکھیا میاں صاحب کدھرے بخش تے کدھرے نوروز تخلص ورتدے سن جس پاروں بعض تذکرہ نگاراں نے اوہناں نوں دوو کھو وکھ شاعر قرار دتا اے۔ اوہناں باوا بدھ سنگھ تے میاں مولا بخش کشتہ دے بیاناں نوں صریحاً غلط ثابت کیتا اے۔ میاں محمد بخش نوروز تے میاں بخش جہاں دا ذکر ”پریم کہانی“ دے اخیر وچ اے تے کشتہ صاحب نے وی کیتا اے، اصل وچ اک ای شاعر دے دونوں نہیں۔

”پریم کہانی“ بارے کیتی بحث توں قطع نظر قابل غور تے من جوگ امر اے کہ باوا بدھ سنگھ نے پنجابی زبان تے ایہدے ادب نوں محفوظ بنان لئی جیہڑا پہلا قدم چکیا، پنجابی ادب تے تاریخ نویسی وچ سب توں اچھا قدم اے، سچی گل ایہہ وے پئی پنجابی تذکرہ نویسی تے پنجابی تاریخ نویسی لئی ایہدی حیثیت مڈھلی اٹ دی اے جیہڑی ساری عمارت لئی بنیاد تے سہارا بن جاندی اے۔ بعد وچ آؤن والیاں ساریاں تذکرہ نگاراں تے ادبی تاریخ لکھن والیاں نہیں ایہوں بنیاد بنایا۔

حوالہ جات

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 170
- 2- A History of Punjabi Literature, Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, Delhi, Sahitya Akademi, 1992, p383-384
- 3- پریم کہانی، ص 40

- 4- اوہی، ص 60, 62, 63
- 5- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 2002ء، ص 31
- 6- پریم کہانی، ص 59
- 7- محمود شیرانی، حافظ، پنجاب میں اردو (حصہ اول)، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، 1998ء، طبع دوم، ص 337
- 8- عبداللہ، مولوی، باراں انواع، لاہور، مطبع رفاہ عام سٹیٹیم پریس، س ن، ص 389
- 9- عتیق فکری، علامہ، العتیق العتیق، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء، ص 118
- 10- عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب تے تاریخ، لاہور تاج بکڈپو، 1956ء، ص 139
- 11- کشتہ، مولا بخش، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء، ص 68
- 12- قلعہ داری، احمد حسین، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص 57
- 13- پریم کہانی، ص 167
- 14- احمد کوی، ہیر، ص 201
- 15- فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند، جلد ۱۳ حصہ اول، لاہور، جامعہ پنجاب، 1971ء، ص 263-266
- 16- پریم کہانی، ص 291
- 17- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص 288
- 18- سفینہ مزمل، ضلع قصور دے پنجابی لکھاری، مقالہ ایم اے پنجابی، لاہور، پنجاب یونیورسٹی، 1994-95ء، ص 79

- 19 علی عباس، مقاماتِ وارث شاہ، لاہور، حامد رضا، جون 1972ء، ص 12
- 20 مولابخش، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص 116
- 21 ایضاً، ص 102
- 22 پریم کہانی، ص 281
- 23 ادہی، ص 389
- 24 فروغ کاظمی، علامہ، تفسیر اسلام (تاریخ اسلام) لکھنؤ، عباس بک ایجنسی، 1998ء، ص 700-701

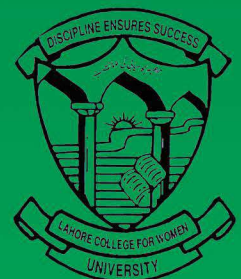

ISSN:2518-5039

Research Journal

PARAKH BIENNIAL
LAHORE *No. 03*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2017

ISSN: 2518-5039

Patron-in-Chief:	Prof. Dr. Uzma Qureshi (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
Editor:	Dr. Mujahida Butt
Sub Editor:	Dr. Samina Batool,
Deputy Editor:	Dr. Ayesha Rehman
Assistant Editors:	Dr. Hina Khan, Saima Batool
Research Specialist:	Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
Research Scholar:	Saima Munir, Almas Tahira
Editorial Board:	Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Rtd.), Prof. Dr. Nabila Rehman, Prof. Dr. Khalida Tasneem, Prof. Dr. Jamil Ahmad Paul, Dr. Arshad Iqbal Arshad, Dr. Muhammad Munir (Sargodha), Sonia Allah Rakha, Maryam Sarfraz, Dr. Jasvinder Singh, (Pro Vice Chancellor Patiala), Prof. Dr. Dhanwant Kor (Director Linguistic Patiala), Prof. Dr. Dharam Singh (Amartsar) (Rtd.), Prof. Dr. Jasbeer Kor (Patiala)
Advisory Board:	Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Prof. Dr. Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. Hameed Mohsin (Faisalabad), Dr. Fakhira Ijaz, Dr. Naveed Shahzad, Dr. Sugra Sadaf (Director Pilac), Parveen Malik (Punjabi Adbi Board), Prof. Dr. Nashir Naqvi (Patiala), Ajaib Singh Chatta (Chairman International Punjabi Conference Canada), Kanwal Jeet Kor (Canada)
Address:	Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
Ph. No.	042-99203806-297 +92-334-4050347
E-mail:	parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
Price:	Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

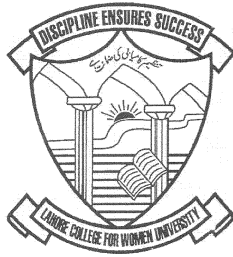
PARAKH

Issue 1

Jan. - June 2017

Vol. 2

Serial No. 3

Patron-in-Chief

Prof. Dr. Uzma Quraishi

Editor

Dr. Mujahida Butt

Department of Punjabi

Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan

2017

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan) Vol: 3
Jan-Jun 2017, pp5-9

ਪਾਰਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗਾ ਜਰਨਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਲਿਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਲਈ: 3, ਜਨਵਰੀ- ਜੂਨ 2017,
ਪੰਨੇ 5-9

ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਓਚਰ ਦੋ ਦਰਪਣ: ਲੋਕ ਗੀਤ

ੴ ਕੁਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਜੂਓ

Abstract

There is a vast contribution of Folk Tales and Folk Songs in the field of literature. Folk songs are the creators of tale and poetry. There are the songs of the land. In folk songs mountains, lands, climates lakes, crops, traditions and fairs looks like singing. Through this article it is tried to describe the importance of folk songs to strengthen the literature. In this research article the sayings of different writers about are folk songs shared to describe the importance of folk songs as well as the different types of folk songs like Dhola, Mahia, Sithnian, Allahnia Chbata, Sohag, Tpa, Chand, Porri satwar, balian are explained.

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨੋਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਹੱਣੀਓਂ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਦੋ ਚੋਖੋਂ ਯੋਗਦੱਨ ਹੈ. ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤੋਂ ਬੋਰੇ ਇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵੱਨ ਓਲਵਿਨ ਦੋ ਖਿਓਲ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਹੱਣੀਓਂ ਗਲਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਓਂ ਹਨ ਓਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤੋਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੱਤੋਂ ਹਨ. (1) ਮਹੱਤਮੋਂ ਗੱਧੀ ਨੋ ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੋ ਸੰਗੀਤ ਓਖਿਓ ਹੈ. ਆਨੁੱ ਦੋ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਗੱਯੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਹੱਤ ਗੱਯੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਦੀਓਂ ਗੱਯੁੰਦੀਓਂ ਹਨ, ਫਸਲੋਂ ਗੱਯੁੰਦੀਓਂ ਹਨ, ਅਤਸਵ ਤੇ ਮੇਲੋ, ਰੁੱਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰੱਵ ਗੱਯੁੰਦੀਓਂ ਹਨ”. (2) ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਦੇ ਕੱਵਿ ਰੂਪ, ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਲੀਓਂ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛੰਦ, ਕੱਵਿ ਧੱਰੋਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣੋਂ ਦੋ ਸੋਮੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ. ਕਈ ਵੱਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭੱਵ ਇਨੁੱ ਵੱਧ ਜਦੋਂ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨੋਂ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਓਤਰ ਕਰਨੋਂ ਮੁੱਕਿਲ ਹੋ ਜਦੋਂ ਹੈ.

ਲੋਕ ਗੀਤ ਪਰੰਪਰੋਂ ਦੇ ਓਂ ਨੱਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਦੁਓਰੋਂ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਰਿਤ ਓਜੇਹੀ ਸੰਗੀਤਮਈ ਰਚਨੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਓਕਤੀ ਵਿੱ ਨੱਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਵੱਨਗੀ ਦੇ ਕੇ ਪੀੜੀਓਂ ਪੀੜੀ ਓਗੇ ਤੋਰਦੋਂ ਹੈ. (3) ੴ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਓਨੁੱਸਰ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੇ ਬੰਦਿਕ ਓਰਥ ਲੋਕ ਦੁਓਰੋਂ ਰਚਿਤ ਗੀਤ ਹੈ. (4) ਇਹ ਗੀਤ ਲੋਕੋਂ ਦੀਓਂ ਸੱਧਰੋਂ ਤੇ ਲੋਕ ਜਡਬਿਓਂ ਦੀ ਸਹੀ

ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਮ ਹੱਲਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹੱਰੇ ਦੋ ਪਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਲੋਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਨਗੀ ਤੇ ਪਿਉਰ ਮਿਲਣ ਕੱਰਣ ਇਹ ਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਦੀਓਂ ਤੱਕ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹੱਰਿਓਂ ਬੱਰੇ ਚਰਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੱਰੇ ਪੈ। ਹਰਨੱਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱ ਖਿਓਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਬ ਦੋ ਲੋਕ-ਕੱਵਿ ਤੋਂ ਹੈ ਹੀ ਆਨੂੰ ਓਣਗਿਣਤ ਤੇ ਓਗਿਓਤ ਕਵੀਓਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਜੰਮਦੇ, ਪਲਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਵਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਭੱਵਨੋਂ ਆ-ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਓਮਿਟ ਛੱਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। (5)

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤੁਕੱਤ, ਵਡਨ, ਤੋਲ ਤੇ ਪਿੰਗਲ ਓਦਿ ਦੀ ਪੱਲਣੋਂ ਨਿਯਮਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੱਦੀ ਤੇ ਇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮੋਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀੜੀਓਂ ਪੀੜੀ ਚਲਦੋਂ ਓਪਣੋਂ ਰੂਪ ਬਦਲਦੋਂ ਹੋਇਓ ਘਟਦੋਂ ਵਧਦੋਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦੋਂ ਹੈ। ਪੰਜਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਓਂ ਦੋ ਵੰਨਗੀਓਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਹ ਗੀਤ ਮੱਲ ਹਨ ਜਿਹਤੋਂ ਮਰਦ ਗੱਆਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਾਲੋ, ਮੱਗੀਓ, ਜਿੰਦੂਓ ਓਦਿ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੰਨਗੀ ਓਰਤੋਂ ਵਲੋਂ ਗੱਏ ਜੱਣ ਵੱਲੋਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁੀ ਮੋਕੇ ਘੋੜੀਓ, ਸੁਹੱਗ, ਸਿੰਠਣੀਓ, ਟਾਪੇ ਓਦਿ ਤੇ ਗਮੀ ਮੋਕੇ ਵੈਣ, ਓਲੱਹਣੀਓ ਓਦਿ ਗਮਈ ਗੀਤ ਗੱਏ ਜੱਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੱਰ ਓਜੇਹੇ ਗੀਤ, ਕਹੱਣੀਓ ਤੇ ਓਖੋਣ ਸੱਹਿਤਕੱਰ ਵਲੋਂ ਘੜੇ ਜੱਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਤੋਂ ਬੱਰ ਬੱਰ ਦੁਹਰੱਆਣ ਨੱਲ ਲੋਕਪੱਰੋਂ ਦੋ ਭੱਗ ਬਣ ਜੱਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕੱਤਿ ਸਮਗਰੀ ਦੀਓਂ ਲਿਖਿਤ ਰਚਨੋਂ ਵਿਚੋਂ ਓ ਕੇ ਲੋਕਪੱਰੋਂ ਦੋ ਭੱਗ ਬਣ ਜੱਣ ਓਤੇ ਲੋਤ ਓਨੁਸੱਰ ਆਸ ਨੂੰ ਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਓ ਨੂੰ ਲੋਕਪੱਰੋਂਈਕਰਣ (Folklorization) ਕਿਹੋਂ ਜੱਦੋਂ ਹੈ। (6)

ਪੰਜਬੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਓਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਰਮੱਹ, ਸਤਵੱਰ, ਥਿੱਤ, ਸੀਹਰਫੀ, ਬੱਵਨ ਓਖਰੀ, ਪਾਟੀ, ਪਆੜੀ, ਵੱਰ, ਚੋਬੋਲੋ, ਫੁਨਹੇ, ਘੋੜੀ, ਸੁਹੱਗ, ਸਿਠਣੀਓ, ਓਲੱਹਣੀਓ, ਟਾਪੇ, ਮੱਗੀਓ, ਾਲੋ, ਬੋਲੀਓ, ਬੁਝੱਰਤ, ਸਾਦ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਓਦਿ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਓਪੱਰ ਬਣ ਕੇ ਬੱਓਦ ਵਿਚ ਸੱਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰੱਵ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਓ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਰੇ ਰੂਪਾਂ ਬੱਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜੱਣਕੱਰੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜੱ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬੱਰਮੱਹ:

ਸੱਲ ਦੇ 12 ਮਹੀਨਿਓਂ ਵਿਚ ਰੁੱਤ ਤੇ ਮੋਸਮ ਦੀ ਹੋਣ ਵੱਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਓਪੱਰ ਬਣ ਕੇ ਬੱਰਮੱਹੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵੱਲੀਓਂ ਤਬਦੀਲੀਓਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆ-ਤੇ ਵੀ ਗਹਿਰੋਂ ਪ੍ਰਭੁਵ ਪੱਆਦੀਓਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਵਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰਨੱਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਓਨੁਸੱਰ , “ਪ੍ਰੱਪਤ ਹੋਏ ਲੋਕ ਬੱਰਮੱਹੇ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਭਰਵੋਂ ਸਬੁਤ ਹਨ ਕਿ ਪਿਰ-ਵਿਛੁਨੀਓਂ ਪੰਜਬਣੋਂ ਓਪਣੇ ਬਿਰਹੇ ਨੂੰ ਰੁੱਤ ਬਦਲੀਓਂ ਨੱਲ ਰਚੋਂ ਮਿਚੋਂ ਕੇ ਗੱਆਦੀਓਂ ਰਹੀਓਂ ਹਨ”。 (7)

ਸਤਵੱਰ:

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹਫਤੇ ਦੇ ਸਾਤ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਓਪੱਰ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਮਨ ਦੀਓਂ ਭੱਵਨੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਗਟਵੋਂ ਕੀਤੋਂ ਗਿਓ ਮਿਲਦੋਂ ਹੈ। ਇਕ ਪਤਨੀ ਵਲੋਂ ਓਪਣੇ ਸੁਹੱਗ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦੱਨ ਵਿਚ ਨੱ ਜੱਣ ਦੇ ਤਰਲੇ ਨੂੰ ਵੀਰਵੱਰ ਦਿਨ ਰੱਗੀ

ਇੰਜ ਬਿਓਨ ਕੀਤੋਂ ਗਿਓ ਹੈ:

ਬਸਰੇ ਨੂੰ ਆਨ ਜੱਆਗੋਂ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਕੱਲੋਂ.

ਬਸਰੇ ਨੂੰ ਨ ਜੱਈ ਵੇ ਵੀਰਵੱਰ ਮੁਕਲੱਵੋਂ.

ਥਿੱਤ:

ਚੰਦੁਮੋਂ ਦੇ ਸੱਲ ਨੱਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਹੀਨਿਓਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਥੋਂ ਜੱ ਥਿਤੋਂ ਦੇ ਨੱਮ ਨੱਲ ਜੱਣਿਓ ਜੱਦੋਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਿਤੋਂ ਦੁਓਰੋਂ ਵੀ ਪੰਜਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਲਕੱਰਿਓਂ ਦੇ ਦਰੱਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੇਤ ਦੀ ਮਾਸਿਓ ਮੋਕੇ ਓਪਣੀ ਪਿਓਰੀ ਦੋ ਸੱਥ ਮੱਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟੱਈਓਂ ਗਈਓ ਭੱਵਨੋਂ ਦੋ ਜਿਕਰ ਇੰਜ ਮਿਲਦੋਂ ਹੈ:

ਚ'ਲ ਚਲੀਏ ਚੇਤ ਦੀ ਮ'ਸਿਓ ਮੁੱ ਤੇਰੋਂ ਮੈਂ ਚੁ'ਕ ਲੂੰ.

ਸੀਹਰਫੀ/ਬੱਵਨ ਓ'ਖਰੀ/ਪਟੀ:

ਇਹ ਸੱਚੇ ਕਰਮਵੱਰ ਫੱਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮੁ'ਖੀ ਲਿਪੀਓਂ ਦੇ ਹਰਫ਼ ਨੂੰ ਓ'ਧੱਰ ਬਣ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਨ. ਭੱਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਦਵੱਨ ਇਸ ਵਿਚੱਰ ਦੇ ਧੱਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਗੀਤ ਓ'ਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਭੱਅਣ ਵੱਲੀ ਵਿਧੀ ਨੱਲ ਵਿੱ ਦੀ ਪੇਂਕੱਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ.

ਪਅੁਤੀ:

ਇਸ ਰੂਪ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ. ਪੰਜੱਬੀ ਸੱਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਓ'ਧੱਰ ਬਣ ਕੇ ਬੱਓਦ ਵਿਚ ਜੰਗੱ-ਜੁ'ਧੱ ਨੱਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨੱਵ ਰਚੀਓਂ ਗਈਓਂ. ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਹਰੀਏ ਹਰੀਏ ਾਕੇ ਨੀ ਫੁ'ਲ ਦੇ ਦੇ. ਓਜ ਮੈਂ ਜੱਣ ਪੇਕੇ ਨੀ ਫੁ'ਲ ਦੇ ਦੇ.

ਬੰਦੀ ਮੱਲਣ ਫੁ'ਲ ਪਈ ਚੁਣਦੀ ਗੋਦੀ ਤੱ ਬੂਟੱ ਹਰੀਓ.

ਦੂਜੱ ਰੂਪ ਇਹ ਹੈ:

ਹੁਲੇ ਨੀ ਮੱਏ ਹੁਲੇ, ਦੇ ਬੇਰੀ ਪ'ਤਰ ਝੁ'ਲੇ.

ਦੇ ਝੁ'ਲ ਪਈਓਂ ਖਜੂਰੱ. ਇਸ ਮੁੱ ਦੱ ਕਰੇ ਮੰਗੇਵੱ.

ਵੱਰ:

ਕਲੂ-ਨੱਰਦ, ਦੁ'ਲ ਭ'ਟੀ, ਬੂਟੱ ਸਿੰਘ, ਜਿਅੁਣ ਮੋਤ, ਜ'ਗੱ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਤਰ ਦੇ ਨੱਵ ਨੱਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੱਰ ਦੇ ਨੱਮ ਹੇਠ ਲੋਕ ਗੀਤ ਰਚੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ. ਜ'ਗੱ ਾਕੂ ਨੱਲ ਜੁਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਹਨ:

ਯੀ ਾਬ ਵਣੱ ਦੱ ਅਹਲੱ ਜਿਥੇ ਜੀਅੁਣ ਮੋਤ ਵ'ਓ.

ਅੁਥੇ ਹਰਨੱ ਦੀ ਜੋਤੀ ਰੋਵੇ ਜਿਥੇ ਜੀਅੁਣ ਮੋਤ ਵ'ਓ.

ਚੋਬੋਲੱ:

ਇਹ ਚੱਰ ਤੁਕ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ. ਇਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪੱਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁਲੇ ਰੂਪ ਵੱਲੇ ਹਨ :

ਫ'ਗਣ ਮਹੀਨੇ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜੱਦੱ, ਲਗਦੱ ਕਰੀਰੀ ਬੱਟੱ.

ਸਰਿਹੋਂ ਨੂੰ ਤੱ ਫੁ'ਲ ਲ'ਗ ਜੱਦੇ, ਛੋਲਿਓਂ ਨੂੰ ਪਏ ਪਟੱਕੱ.

ਕੋਕ ਨੱਲ ਜ'ਟ ਗਿ'ਧੱ ਪੱਅੁਦੇ, ਰ'ਬ ਸਭਨ ਦੱ ਰੱਖੱ.

ਬਸੰਤੀ ਫੁ'ਲ ਵੇ, ਓ ਕੇ ਦੇ ਜੱ ਝੱਕੱ.

ਫੁਨਹੇ:

ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ 'ਬਦ ਜੱ ਤੁ'ਲ ਮੁਤ-ਮੁਤ ਦੁਹਰੱਈ ਜੱਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੱ ਨੱਮ ਫੁਨਹੇ ਜੱ ਪੁਨਹੇ ਪੈ ਗਿਓਂ. ਫੁਨਹੇ ਦੱ 'ਬਦੀ ਓਰਥ ਫਿਰ ਜੱ ਮੁਤ-ਮੁਤ ਕੇ ਹੈ. 'ਬਦ' ਦੇ ਦੁਹਰੱਅ ਨੱਲ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦੱ ਕੀਤੱ ਜੱਦੱ ਹੈ ਜੱ ਤੁਕੱਤ ਮੇਲਿਓ ਜੱਦੱ ਹੈ. ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਓਨੇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ, ਦੁਦਰੀਓ ਦੁਦੱਰਕੱ, ਹੁ'ਲੇ ਹੁਲੱਰੇ, ਜੁਗਨੀ, ਸ'ਮੀ ਓਦਿ.

ਘੋਤੀਓਂ/ਸੁਹੱਗ:

ਵਿਓਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੱ ਲੜਕੇ ਦੇ ਘਰ ਗੱਏ ਜੱਣ ਵੱਲੇ ਗੀਤ ਘੋਤੀਓਂ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਗੱਏ ਜੱਣ ਵੱਲੇ ਗੀਤ ਸੁਹੱਗ ਓਖੇ ਜੱਦੇ ਹਨ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਓਹ ਵੱਲੇ ਮੁੱ ਤੇ ਕੁਤੀ ਪ੍ਰਤੀ_ਭ ਇਛੱ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜੱਦੀ ਹੈ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੋਹ ਭਿ'ਜੇ ਰਿ'ਤਿਓਂ ਦੀਓਂ ਭੱਵਨੱਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੱ ਜੱਦੱ ਹੈ. ਘੋਤੀ ਵਿਚ ਧੀ ਓਤੇ ਪਿਤੱ ਦੀ ਵੱਰਤਲੱਪ ਨੁ

ਇਅੁ ਚਿਤਰਿਓ ਗਿਓ ਮਿਲਦੱ ਹੈ:

ਬੱਬਲ ਜਿਅੁ ਤੱਰਿਓ ਵਿਚੋਂ ਚੰਨ, ਚੰਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਹਨ, ਕਨੁਈਓ ਵਰ ਲੋਤੀਏ.

ਸਿੱਠਣੀ:

ਇਸ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੁਇੱਚ ਵਿਓਹਣ 'ਕੀ ਜੰ ਕੁਝ ਚੁ'ਭਵੀਓ ਗ'ਲ ਓਖੀਓ ਜੱਦੀਓ ਹਨ.ਲੱਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਓ ਗ'ਲ ਸੁਣਨੀਓ ਪੈਂਦੀਓ ਹਨ:

ਸੀ ਤੋਂ ਵਿਹਤੇ ਮੁ' ਮਕਈ ਦੋਂ.ਦੱਣੇ ਤੋਂ ਮੰਗਦੋਂ ਅੁ'ਧਲ ਗਈ ਦੋਂ.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰ ਤੇ ਅੁਸ ਦੀਓ ਸਹੇਲੀਓ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰ ਕੀਤੀ ਜੱਦੀ ਹੈ:

ਨੀ ਇਕ ਚੰਬੇ ਦੋਂ ਬੂਟੋਂ, ਕਲੀਓਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈਓ.ਨੀ ਓਹੋ, ਕਲੀਓਂ ਬਹੁਤ ਹੋਈਓ.

ਓਲੱਹਣੀਓ:

ਮਨੁ'ਖ ਦੋਂ ਜੀਵਨ ਖੁੀਓ ਓਤੇ ਗਮੀਓ ਦੋਂ ਗੁਲਦਸਤੋਂ ਹੈ.ਪੰਜੱਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹੋਂ ਪ'ਖ ਨੱਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ.ਜਿਥੇ ਖੁੀ ਮੋਕੇ ਗੱਏ ਜੱਦੇ ਗੀਤ ਮਨੁ'ਖ ਦੀ ਖੁੀ ਵਿਚ ਵੱਧੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅੁਥੇ ਗਮੀ ਜੱ ਦੁ'ਖ ਵੇਲੇ ਗੱਏ ਜੱਦੇ ਗੀਤ ਮਨੁ'ਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੈਰੱਗਮਈ ਬਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ.ਓਲੱਹਣੀਓ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪੁੱਣੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗੱਏ ਜੱਦੇ ਹਨ.ਗੁਣ ਜੱ ਵਾਓਈਓ ਦੋਂ ਸਰੂਪ ਅੁਮਰ ਤੇ ਲਿੰਗ ਓਨੁਸਰ ਬਦਲ ਜੱਦੇ ਹੈ.ਨੋਜਵੰਨ ਲੜਕੀ

ਦੀ ਮੋਤ ਤੇ ਇਹ ਬੋਲ ਬੋਲੇ ਜੱਦੇ ਹਨ:

ਹੱਇਓ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਓ, ਬੀਬੀ ਮੋਰਨੀਏ ? ਹੱਇਓ ਧੀਏ ਮੋਰਨੀਏ

ਹੱਇਓ ਟੁ'ਟ ਗਈ ਵਿਚੋਂ ਕ'ਚੀ ਕਲੀ , ਹੱਇਓ ਕ'ਚੀ ਕਲੀ

ਟ'ਪੇ:

ਟ'ਪੋਂ ਇਕਹਿਰੀ ਤੁਕ ਵੱਲੋਂ ਅੁਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲੋਕੀ ਨੱਲ ਸੁਚ ਕਰਕੇ ਗਿ'ਧੇ ਮੋਕੇ ਗੱਇਓ ਜੱ ਸਕਦੋਂ ਹੈ.ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੱਰੇ ਓਲੱਕਰ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

1।ਜਦੋਂ ਰੰਗ ਸੀ ਸਰੋਂ ਦੇ ਫੁਲ ਵਰਗੋਂ, ਅੁਦੋਂ ਕਿਅੁ ਨੋਂ ਓਇਓ ਮਿ'ਤਰੋਂ.

2।ਰੱਝੋਂ ਕੀਲ ਕੇ ਪਟੋਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਓ, ਹੀਰ ਬੰਗੱਲਣ ਨੇ.

ਮੱਗੀਓ:

ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪੁੰਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੋਂ ਹੈ ਕਿਅੁ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਪਤੀ ਕੁਝ ਬੋਲਦੋਂ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅੁਸ ਦੇ ਅੁ-ਤਰ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਓਪਣੀ ਗਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ.ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਬੱਗੇ ਵਿਚ ਕੱ ਬੋਲੇ', 'ਦੋ ਪ'ਤਰ ਓਨੱਰ ਦੇ' ਓਦਿ ਵੱਕੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੁਕੱਤ ਮੇਲਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜੱਦੀ ਹੈ.

ਲੋਲੋ:

ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ'ਛਮੀ ਪੰਜੱਬ ਦੇ ਬੱਰ ਦੇ ਇਲੱਕੇ ਨੱਲ ਜੁਤਿਓ ਹੋਇਓ ਜੱਗਲੀ ਗੀਤ ਹੈ.ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਲੋਲੇ ਨੂੰ ਜੱਗਲੀ ਮਰਦ ਦੀਓ ਦਰਦ ਭਰੀਓ ਘਨਘੋਰੋਂ ਓਖਿਓ ਹੈ.(8) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਓਲੱਕਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ.ਜਵੰਨੀ ਦੀ ਤੁਲਣੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਜੱ ਸ'ਜਣੋਂ ਦੇ ਮਿ'ਠੇ ਬੋਲੋਂ ਨੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਇੱਕ ਓਹਦੋਂ, ਖੱਲੀ ਜੋਬਨੋਂ। ਝ'ਟ ਪਲਕ ਪਰੱਹੁਣੋਂ ਏ ਜਿਵੇਂ ਤ'ਤੋਂ ਦੇਹ ਦੁਪੱਹਰੀ.

ਬੋਲੀਓ:

ਬੋਲੀਓ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ.ਘ'ਟ ਲੰਬੀਓਂ ਬੋਲੀਓ ਦੋਂ ਤੋਲ ਮੱਗੀਏ ਨੱਲ ਮਿਲਦੋਂ ਜੁਲਦੋਂ ਹੈ ਪੁੰਤੁ ਲੰਮੀਓ ਬੋਲੀਓ ਦੋਂ ਓਪਣੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਵੇਕਲੋਂ ਰੂਪ ਹੈ.ਲੰਮੀ ਬੋਲੀ ਓਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਿੰ/ਵਿੰ ਨੱਲ ਓਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅੁਸ ਦੀ ਹਰ ਵਿੰਤੋਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸਰੂਪ, ਮੇਲੇ, ਤਿਅੁਹੱਰ ਓਦਿ ਦੀ ਜੱਣਕੱਰੀ ਪ੍ਰਦੱਨ ਕਰਦੀ ਹੈ.

ਸ'ਦ:

ਇਹ ਓਪਣੇ ਪਿਓਰੇ ਦੋਂ ਨੱਮ ਲੈ ਕੇ ਅੁਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਵੱਲੀ ਲੋਕ ਧੁਨੀ ਹੈ.ਪੰਜੱਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤੋਂ ਵਿਚ ਪੁੱਪਤ 'ਸ'ਦ' ਵਿਚ 'ਚੀਰੇ ਵੱਲਿਓ', 'ਹੱਕਮੋ', 'ਸਿਪੱਹੀਓ', 'ਰੱਝਣੋ', 'ਬੀਬੋ' ਓਦਿ ਨੱਵ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਓ ਹੋਇਓ ਮਿਲਦੋਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਅੁ-ਚਤੋਂ ਬੁਰਜ ਲੱਹੋਰ ਦੋਂ, ਵੇ ਚੀਰੇ ਵੱਲਿਓ ਹੇਠ ਵਗੇ ਦਰਿਓ, ਵੇ ਸ'ਜਣ ਮੇਰਿਓ.

ਪੰਜੱਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਅਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜੱਬੀ ਸਭਿਓਚਰ ਦੇ ਇਹ ਓਨਮੇਲ ਖਜ਼ੋਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਿੰਤਿਓ ਜਿਵੇਂ ਨੱਨਕਿਓ, ਦੱਦਕਿਓ, ਪੇਕਿਓ, ਸਹੁਰਿਓ, ਮੱ-ਪਿਅ, ਭੈਣ-ਭਰੋ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਦਿਅਰ-ਭਰਜੋਈ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿੰਤੇ-ਨੱਤਿਓ, ਜੰਗ ਤੇ ਓਮਨ, ਲੋਰੀਓ, ਘੋੜੀਓ, ਖੋ, ਤਮੋਓ, ਤੀਓ, ਤ੍ਰਿੰਣ, ਵੱਧੀਓ, ਗੋਓ ਭੱਵ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਬੱਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜੱਠਕੱਰੀ ਪ੍ਰਦੱਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦਰਿਓ ਓਨੰਤ ਕੱਲ ਤੱਕ ਓਪਣੇ ਓਲਬੇਲੇ ਮਸਤ ਵੋਗ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ।

ਹਵੱਲੇ:

1. ਤਬਰਰਇਰ ਓਲੰਨਿ, ਓਸਸਐਸ ਨਿ ਟਹਏ ਸਟੁਦੇਂ ਓਲਕਸੋਨਗਸ, ਪਾ 2
2. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂਗੀ, ਸੱਹਿਤ ਕੰ, ਪੰਨੇ 922
3. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੱਹਿਬ ਦੇ ਲੋਕਯੰਨਿਕ ਓਧਿਓਨ ਨੱਨਕ ਪ੍ਰਕੱ ਪੱਤ੍ਰਿਕ, ਪੰਨੇ 130-ਬ31
4. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂਗੀ, ਓਹੀ, ਪੰਨੇ 921
5. ਓਹੀ, ਪੰਨੇ 922
6. Verbal Art , Journal of American Folklore, Vol. LXV111, p. 248
7. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂਗੀ, ਓਹੀ, ਪੰਨੇ 921
8. ਓਹੀ, ਪੰਨੇ 929